

پنجابی وشو درشٹی: آدھونک پیرپیکھ

ڈاکٹر بلدیو سنگھ ڈھالیوال

آدھونک کال دا پنجابی برتانتک پروچن اک پاسے آپنی پراچین آتے مدھکالین برتانت پرمپرا نعل آتے دوجے پاسے پچھھی سہت وچنتن نعل سنواد راہیں ہوند گہرین کردا ہے۔ اس دی ہوند و دھئی آتے وچاردھارک پیرپیکھ نوں سبجھن لئی پہلاں پنجابی آتے پچھھی سہیاچار دے دوتے سیندھاں بارے جاننا ضروری ہے، کیونکہ آدھونک چنتن دی بنیاد ایہناں سیندھاں آتے ہی نکدی ہے۔

۴.۱ آدھونک کال دا پنجاب : وچاردھارک سندرج

برتانوی ایسٹ انڈیا کمپنی آپنے وپارک سروکارے کے بھارت وچ داخل ہندی ہے آتے ہولی ہولی راجسی شکتی بن کے پورے دیش آتے قابض ہو جاندا ہے۔ سن ۱۸۴۹ عیسوی نوں پنجاب وی اس دے ادھین ہون لئی مجبور ہو جاندا ہے۔ پھر ۱۹۴۷ وچ بھارت دے آزاد ہون تک برتانوی بستیوادی حکومت قائم رہندی ہے۔ آزادی سہیں ہی پنجاب دی ونڈ ہو جاندا ہے آتے نواں دیس پاکستان ہوند وچ آ جاندا ہے۔ آزاد بھارت وچ پوربی پنجاب اک پرانت دا درجہ حاصل کردا ہے پر کیندر آتے پرانت وچ کسے نہ کسے روپ 'چ کشمکش پھیر وی نرنتر بھی رہندی ہے۔ دوجے پاسے بستیوادی حکومت سہاپت ہو جان پچھوں وی وکست پچھھی دیساں دا پر بھاو بھارت آتے نو۔ بستیوادی شکتی دے روپ 'چ بیبا رہندا ہے۔

پنجابی چنتن دا آرنجہ آریہ دی کیبلانی چیتنا دے لوک سروکاراں راہیں ہویا سی۔ مدھکال دوران براہمنواد دی آدرشوادی چنتن پرثالی دے زبردست دباواں دے باویود اس نے آپنی سانجھ اوس پدارتھوادی لگھو۔ پرمپرا نعل وی بنائی رکھی جھڑی سانکھواد، بدھ مت، جین مت، لوک۔ دھرم آتے سکھ لہر دے روپ 'چ نرنتر پرواہمان رہی۔ پر پچھھی چنتن نعل سنپرک 'چ

آؤن تک وی پنجابی چنتن اجے آدرشوادى وشو-درشٹی توں پوری طرح مُکت
نہیں ہو سکيا سی۔ دوجے پاسے اس سہیں تک پچھم وچ آدھونک چنتن
دی پرمپرا پوری طرح وکست ہو چکئی سی۔

مول رُوپ وچ آدھونک چیتنا دا سبندھ وگیاںک لجتاں آتے ٹیکنالوجی
دے وکاس نعل ہے۔ ایہناں نعل منگھ دی وشو-درشٹی وشواس دی تھال ترک
آدھارت ہو جاندی ہے۔ اس وشو-درشٹی دا مقصد پدارتھک جگت دے رہساں
دی کھوج، ودھی وشلیشکاری، مادھیم پریوگشالا آتے سروپ بودھک ہندا
ہے۔ اس وشو-درشٹی دا مول ورودھ مدھکالین آدرشوادى وشو-درشٹی (وشواس
ادھارت) نعل ہندا ہے۔ آدھونک وشو-درشٹی دا منگھ-پکھی خاصہ منگھ نوں
اندھ-وشواساں توں مُکت کرے ترکشیل مانوواد دا دھارنی بناؤنا آتے قدرتی
شکتیاں نوں منگھی نسل دی بہتری لئی سلیقہ نعل استعمال کرنا ہے۔ پر
اس دا منگھ ورودھی خاصہ سہاپتی وٹوں تکنیک آتے گیان دی جگت دوارا
کمزور ورگاں آتے پرکرتی دی ائی لٹ-کھسٹ کرنا ہے۔ پونجیواد، آدھونکلتا
دے وکاس دی اوٹ وچ اکثر اجیہا ہی کردا ہے۔ پونجیوادى سامراجواد
اس لٹ-کھسٹ دی سکھر کر دیندا ہے۔

آپنی پیدائش سہیں پونجیواد دا منگھ-پکھی خاصہ اسے تھ نعل جڑیا
ہویا سی کہ اوس نے آدرشوادى وشو-درشٹی دے دھارنی سامنتوادى ورگ نوں
وسہاپت کرے منگھی وکاس آتے آزادی لئی نویں راہاں دی کھوج کیتی۔
پر مُنافی دی مُنہ زور لالسا نے پونجیوادى ورگ دا خاصہ منگھ-ورودھی
بنا دتا۔ برتانوی بستىوادى سامراج دا وسخار مُنافی دی ائی لالسا
دا سٹہ ہی سی۔ اس لئی ایسٹ انڈیا کمپنی دے رُوپ وچ اتھے آئے
آتے راجسى ستا ہتھیا کے بیٹھ گئے برتانوی شاشک-ورگ نوں پچھئی آدھونک
چنتن دی ساکارا تہک پرورتی دا پرتیندھ من سکنا بھرانٹیبولک ہووے گا۔
پنجابی چنتن-پرمپرا دا رُخ کیونکہ پراچین کال توں ہی منگھ-پکھی قدران-قیمتاں
ول رہا سی آتے اوس نوں بدیشی حملہوراں دی لوٹو-نیتی آتے براہیوادى

وِشو-درشٹی نعلِ نرنتر سنگھرش دی سہتی وچوں گُزرنا پیا سی، اس لئی
 اوس نوں بستیاوادی چنتن دی دکھ آتے تے وچ نکھیڑ کرن لئی دیر
 نہ لگی۔ اوناں سیندھی شاہ محمد دی سہج-بودھ وچوں آئی ایہہ ٹپنی سارگرہت
 ہے :

شاہ محمد دولتان جمع کردا،

شاہوکار دا پُت گماشتا ای۔

آپنی سرچھتا لئی براہنواد دا ہتھیار ذات-پات دی درجیندی، راجسی
 طاقت آتے دھارمک پرپیچ سی تاں او سے مقصد لئی بستیاوایاں دا ہتھیار
 پونجی، راجتنتر آتے تکنیک بن گئے۔ ایہناں ہتھیاراں نعل پہلاں پنجاب آتے
 قبضہ کرن وچ سچلتا حاصل کیتی آتے قابض ہوندیاں ہی ایہناں دی ورتوں
 ستا نوں مضبوط آتے چرسھائی بھاؤن لئی شروع ہو گئی۔ اس لئی اوناں
 نے سہج توں پہلاں لوجھی سکھ سامنتاں نوں آپنا حمایتی بھاؤنا شروع
 کیتا۔ ”سرکار نے سخاپت ہوندیاں ہی سہج توں پہلاں سکھ سرداراں؛
 جنہاں نے پچھلیاں لڑائیاں وچ حصہ نہیں لیا سی، نوں عہدیاں انوسار
 پینشن دتیاں تے اوناں دے جدی پنڈاں وچ سخاپت کر دتا گیا۔
 “۲ ایوں شاشک ورگ نے اوناں دی سہتی (چونسائٹ) حاصل کر لئی۔ نعل
 ہی جن-سادھارن تے راجسی دمن دا چکر وی چلا دتا۔ سامراج وروڈھ
 روہ دا جذبہ رکھن والے بھائی مہاراج سنگھ ورگے وے-ٹاویں ویکتیاں، جنہاں
 دا سکھ شاہی پریوار دے نیڑے رہن ک

رے چنگا مان-سنان وی سی، نوں قید جاں جلاوطن کر دتا گیا۔

سکھ فوج، جس وچ بھرتی ہونا پنجاب دی کساناں دا کھیتی توں بعد منجھاؤندا
 روزگار دا سادھن سی، دی چھانٹی شروع کر دتی گئی آتے کساناں آتے
 نغد معاملے دا بوجھ پا دتا گیا۔ نوں پر بندھ انوسار زمین دے ”مالک
 نے ویکتی گت طور تے نہیں، سگوں سچھے پنڈ نے سبجھوتہ کیتا
 کہ پنڈو بھائی چارا آپنے مکھیے جاں پرتیندھ راہیں اک خاص رقم، خاص

سالان لئی،

دین دا ذمہ لیندا ہے اے پھر پنڈ والے اوہ رقم آپس وچ ونڈ
لیندے ہن۔ “۳

حکومت ولوں پہل پنجاب دے وکاس دی تھیاں آپنے منافعے نوں ملن
لگدی ہے۔ مدھکالین راجشاہی دی تھیاں عدالتی نیاں۔ پرنالی قائم کیتی جاندی
ہے پر عدالتوں اے قانون اوس ورگ دے ہتاں انوسار کم کرن لگدے
ہن جہڑا سہاپتی لئی لہیوندا ہندا ہے۔ مڈھلے دور ’چ ہی انگریزی
قانون شاہوکاراں دے حق ’چ جھگتدا ہے۔ ”برتانوی انصاف دے ڈھانچے والیاں
عدالتوں شاہوکار دیاں لکھتاں اے وپکھتے نوں قرضے دا نگر ثبوت
من لیندیاں اے اجیہی جھوٹی گواہی تے، جہڑی لہیوندا عدالت وچ
پیش کردا، کرسی دا محکم دے دندیاں سن۔ “۴

آپنے آرتھک سنکٹ توں نورتی لئی پنجابی کسان انگریزی فوج ’چ بھرتی
دا راہ تلاش دے پر فوج وچ وی سپیشٹ وکرا نظر آوندا۔ بھارتی ہون
کرے اوناں دی ترقی وڈھ توں وڈھ صوبیدار میجر تک ہو سکدی جدوں
کہ انگریز سدھے کمیشن لے کے سیکنڈ لیفٹینینٹ وجوں بھرتی ہندے۔
اوناں دی میس وی بھارتی فوجیاں توں وکھری ہندی۔ ایہہ درجیندی نسلی
وی سی اے ستاوان تے ستاپن دی وی سی۔

ہر دمن اے وکھرے دے باویو پنجابی ویکتی ۱۸۵۷ عیسوی دے غدر،
جسٹوں بھارتی ستنترتا دا پہلا سنگرام وی کیہا جاندا ہے، سمیں برتانوی
حکومت دے حق وچ جھگتیا کیونکہ اوس نوں مغل سامراج دی پندر۔ سہاپتی
وی سوکار نہیں سی۔ ”کیونکہ دلی اے میرٹھ دے ودرہیاں نے ایہہ
اعلان کیتا سی کہ مغل حکومت بحال کیتی جاوے گی۔ اس لئی سکھاں نے،
جنہاں دے جیون مغل حا کماں ولوں ڈھائے گئے اوناں دے وڈے وڈیریاں
اُپر ظلم دیاں کہانیاں تے پلے سن، بہادر شاہ دے اعلان پرتی بہت
تکھا پرتیکرم درسایا۔ “۵

غدر دے رُوپ 'بچ' ملے جھٹکے نے برتانوی بستیوادی حکومت نوں ایہہ سنکیت ضرور دے دتا کہ دمن آتے شوشن دی نیتہی دے نعل نعل عام لوکاں دی سہمتی جتن دی جگت ولّ ودھیرے دھیان دینا چاہیدا ہے۔ اس لئی اک پاسے عیسائی پادری ورگ دی مدد نعل جن-سادھارن دے اُوچیتن نوں سہا پتی-پگھئی بناؤن دیاں کوششاں کیتیاں جان لگیاں آتے دوجے پاسے آپنا مانو-پگھئی آدھونک عکس اُجارجن لئی آدھونک بھانت دے وکاس دا پربھاو

دینا شروع کیتا۔ سٹے وجوں چوٹوں تھواواں تے ریل مارگاں، سکولوں، ہسپتالاں، منڈیاں، عدالتوں، ڈاک-تار سیواواں آتے چھاپخانے دے رُوپ 'بچ' آدھونک پربندھ دا وسخار کیتا جان لگ پیا۔

پھر وی بستیوادی برتانوی سامراج دے وکاس پگھئی آدھونکواد والے مکھوٹے ہیٹھاں اوس دا اصلی چہرہ بھتا سماں چھپ نہ سکیا سگوں بھت چھیتی سہیاچارک سروتمواد دے رُوپ 'بچ' اُجاگر ہو گیا۔ اس نعل ایہہ دھارنا اُبھری کہ بھارتی/پنجابی سہیاچار پچھڑیویں توں سوا ہور کجھ نہیں آتے پچھڑی سہیاچار نوں اپناؤن نعل ہی پنجابیاں/بھارتیاں دی کایا-کلپ ہو سکدی ہے۔ اس دشا ولّ مڈھلے یتنوں وجوں پنجاب دے ایسائیکرن دی پربھیا شروع کیتی جاندی ہے۔ ”پنجاب نوں انگریزی راج وچ مللے جان پچھڑی عیسائی پادریاں نے آپنا جال لاہور، امرتسر آتے پنجاب دے ہور ضلعیاں تک پھیلے دتا۔ اوناں نوں لگا کہ سکھاں نوں عیسائی بناؤن دے آثار سکھاویں ہن۔ اس لئی اوہ سکھاں ولّ وشیش دھیان دین لگے۔ ۱۸۵۳ وچ مہاراجہ دلپ سنگھ ولوں عیسائی دھرم اپناؤن آتے کپورتھلہ دے سکھ راجے ولوں پادریاں نوں سدا-پتر بھیجن، جو اک بھارتی حاکم ولوں ایہو جیہا سہ توں پہلا سدا-پتر سی، نعل اوناں دا اُمید بھریا آرنج ہو گیا سی۔“ ۶۰

اس سہیاچارک سروتمواد دے ورودھ نے پنجاب دیاں پُندر-جاگرن دیاں

لہراں نوں نواں ہلارا دتا۔ نرنکاری لہر، نامدھاری لہر، سنگھ سجا
 لہر، اکالی لہر، بیڑ اکالی لہر آد اپنے دھارمک ڈھنگ۔ طریقیاں نعل
 اس سھیاچارک سروتمواد دے وروڈھ نرنتر سنگھرششیل رہیاں۔ ایہناں نے
 سامنتیکرن دی پرکریا 'بچ پنی سکھ' لہر دے مجھہارو تہ۔ رُوپ نوں اُجبارن
 لئی ہنجلا ماریا آتے نعل ہی بستیاوادی حکومت دے منگھ۔ وروڈھی آڈھنکواد
 دا سوڈیسیوادی پرتیوتر سرجن دا یتن کیتا۔ پنجاب دی نو۔ جا گرن لہر
 دا راجسی رُوپ اوس سہیں اُجھریا جدوں اکالی لہر نے سَرکار دے پھو
 مہنتاں کولوں گُردوارے آزاد کراون لئی سھاپتی وروڈھ سدھا راجسی سنگھرش
 وڈھ لیا۔ ”ننکاہ صاحب دے کتلیام نے سکھاں وچ غصے دی لہر
 پیدا کر دتی۔ عام سکھاں نوں اس گل دا پکا وشواس سی کہ
 جے سَرکار نے مہنت نوں شہ نہیں دتی سی تاں اس وچ سَرکار
 دی ملیجگت ضرور سی۔ پنجاب دے گورنر، سر
 ایڈورڈ میکلیگن، ولوں گھٹنا دی سخت نکھیدی کرن آتے اک نرنپکھ
 پڑتال دے آدیش دین دے باویوڈ سَرکار وروڈھ شک گھٹ نہ ہویا۔“
 بستیاوادی حکومت آپنی راجسی آتے سھیاچارک ستا نوں بنائی رکھن آتے
 مُنافی دی در ودھاؤن لئی انیکاں سھول آتے سوخم ودھیاں دی ورتوں
 کرن لگدی ہے۔ بھارت وچوں کچا مال بجاے اوس دی تیار قسم نوں
 بھارتی بازاراں وچ وچن دا عمل جگ۔ ظاہر ہے۔ اس نعل انگریز وپاری
 دا منافع تاں ودھدا ہی ہے، نعل نعل سھانک دستکاری وی پتنگرست ہو
 جاندی ہے۔ سوخم پدھر تے پنجاب/بھارت دی سھیاچارک پچھان ختم کرن لئی
 اجہیاں بھراتیاں سرجیاں جاندیاں ہن جھڑیاں سھانک لوکاں اندر ہین۔ بھاونہ
 جگاؤن والیاں ہندیاں ہن۔ ایہناں بھراتیاں دا کھیتر پہراوا، دھرم، بھاشا،
 رنگ، ودیا آد سب کجھ نوں آپنی وگن وچ ول لیندا ہے۔ ہریک پکھوں
 پنجابی جاں بھارتی جیون۔ جاچ پچھسی جیون۔ شیلی ساہنے نگوئی، اوکست آتے
 پچھڑیویں والی سدھ کیتی جاندی ہے۔ ”بستیاوادی حکومت آپنے ادھین لوکاں

اُتے صرف آپھی پکڑ ہو جان نعل ہی سنتشٹ نہیں ہندی سگوں اس دا
 منتو بستی بنے لوکاں دے دماغ وچلا سب کجھ ہی بدل دین دا ہندا
 ہے۔ اُلٹے ترکاں نعل ایہہ اوناں لوکاں دا اتیت وی بدل دندی ہے اُتے
 اوس نوں بُری طرح وگاڑ کہ بیچپہرا بناؤندیاں تہش-نہش کمر دندی
 ہے۔ “۸ بستیوادی ورگ دیاں ایہہ بھرانٹیاں اوس سسین ننگے-چٹے رُوپ وچ
 اُجاگر ہو جاندیاں ہن جدوں انگریزی مادھیم راہیں سکھیا گریں کرن
 والا بھارتی/ پنجابی مدھورگ پچھم دے مول آدھونک چنتن نعل سانجھ ودھاؤندا
 ہے۔ اس نعل اوہ مدھورگ آدھونک چنتن دے نیاں، برابری، آزادی آد
 ورگے مانوادی سنکلیاں دے سنمکھ ہندا ہے۔ آدھونک مانوواد دا ایہہ
 چہرہ بھارت وچلی بستیوادی برتانوی حکومت دے اوس چہرے نالوں مولوں
 جھن دسدا ہے جس دی کروپتا دمن، وٹکرے، اوچ-نیچ اُتے سوارتھ دی شکل
 وچ پرتکھ نظر آؤندی سی۔ اس واستوکتا دا تیکھن بودھ بھارتی سنترتا
 سنگرام نوں پرچنڈ کردا ہے۔

پنجاب وچ پندر-جا گرن دیاں لہراں آپنے وشیش پچھو کڑ کرے دھارمک
 محتاورے راہیں سنچار کرن والیاں سن پر بعد وچ دھرم-نرپکھ لہراں،
 جو نسیچے ہی وشو وچ مارکسواد دے ودھدے پربھاواں دی اُج سن، وی
 سنترتا سنگرام وچ شامل ہو جاندیاں ہن۔ کرتی کسان لہر، غدر لہر
 آد اجہیاں لہراں سن جنہاں نے برتانوی سامراج دا ورودھ پنجاب دے
 کسان-مزدور (پرولتاری) دے نظریے توں کیتا۔ اس درشتیکون توں
 ویکھیاں ایہہ پونجیوادی سامراج شوشکاری، انیتک، دمنکاری اُتے لوک-ورودھی
 نظر آؤندا ہے۔

راشٹروادی چیتنا دے اُجھار ادھین کیتے سنترتا سنگرام دے سیتے وجوں
 انت ۱۹۴۷ عیسوی وچ بھارت/پنجاب آزاد ہو گیا پر دھرم دے آدھار اُتے
 بھارت دی ونڈ ہون نعل پا کستان بن دی گھٹنا نے برتانوی بستیواد
 دا فرقو رُوپ وی پرتکھ کر دتا۔ پنجاب دو بھاگاں وچ ونڈیا گیا۔

سپردانگ قتلِ عام اَتے اُجاڑے نے پنجاب دی سَنویدنا نوں اوہ زخم
 وِتے کہ اِسدی مانو پکھی وِچار دھارا اک واری سُن ہو کے رہ گئی۔
 آزاد بھارت وِچ پنجاب نوں اک پرانت دا درجہ ملیا پر نیاں دا
 احساس نہ پراپت ہویا، کیونکہ بھاشا دے آدھار تے صوبیاں دے پُندر گھن
 والا ماڈل پنجاب لئی دیانتداری نعل نہ ورتیا گیا۔ اِس نعل سِکھ ورگ،
 جہڑا ٹھوس کارناں کر کے آپے آپ نوں پوربی پنجاب دا اصلی وارث تصوّر
 کردا سی، نوں ستا وِچ لوڑیندی بھائیوالی پراپت ہون دی آس نظر نہ
 آئی۔ ایہہ راجسی بے چینی پنجابی صوبے دے مورچے راہیں پرگٹ ہوئی۔
 ”دیش دی ونڈ توں بعد دے دو سالان دوران سِکھاں نعل کیتا گیا سلوک
 اکالی لیڈرشپ نوں آپے بھوکھ بارے مٹ وِچارن تک کھچّے لے گیا۔
 ایہہ سماں سی جدوں اپریل ۱۹۴۹ وِچ امرتسر وِچ اک وِشال کنوینشن
 بلالی گئی، جس وِچ ہر کھیتر نعل سبندھت سِکھاں، راجنیتیانان، ادھیاپکاں،
 وپاریاں، ڈاکٹراں، وکیلان اَتے ہور اُگھے لوکاں نوں سدیا گیا۔ اِس
 کنوینشن وِچ ماسٹر تارہ سنگھ اَتے ہور اکالی لیڈراں دی گرفتاری دی
 نکھیدھی کیتی گئی اَتے شدھ رُوپ وِچ بھاشائی ادھار اَتے ادھارت پنجابیاں
 وٹوں اک بھاشائی صوبے دی قائمی دی منگ وی کیتی گئی۔“ ۹ کیونکہ
 کیندر وِچلی کانگرس سرکار آپے دھارمک خاصے کارن ہندو بہو-گنتی نعل
 سبندھت ہو جاندی سی اِس لئی سِکھ آدھاراں والے اکالی دل وٹوں لایا
 گیا مورچہ ہندو-سِکھ تواء دے ارتھ وی دین لگّ پیا۔ ۱۹۶۶ عیسوی وِچ
 پنجابی صوبے دے پُندر-گھن اُپرنت وی ایہہ تواء سُلجھ نہیں سکیا سگوں
 پنجابی-بھاشی علاقے پنجاب توں باہر چھڈّ وِتے جان کر کے اَتے پنجاب نوں
 دو-بھاشی پرانت بناؤن دیاں نیتیاں کارن ہور جٹل سروپ دھارن کر گیا۔
 ہری کرانتی نعل اُجھری دھنی کساناں دے راجسی روپانترن پچھوں اوس دی
 راجسی ستا دی جھکھ ہور تیزی نعل چیک اٹھی۔ پھلسروپ ۱۹۸۲ وِچ اکالی
 دل وٹوں آرتھک مددے نوں لے کے شروع کیتے گئے دھرم-یڈھ مورچے

پچھوں گرم دینے کالی ورگاں کارن ایہہ تہاء۔
اک آزاد مُک خالصتان دی منگ تک وی چلا گیا سی۔

پنجاب دیاں دھرم-نرپکھ پارٹیاں جنہاں وچ اُلکھیوگ کمیونسٹ وچاردھارا
نعل سبندھت پارٹیاں ہن، وی کیندر نعل پوری طرح اک سُر نہیں ہو
سکیاں۔ ”آزادی دی لڑائی وچ بیہا محاز ختم ہوندیاں ہی لوک-ہت دا
وی کوئی انقلابی محاز نہ اُسر سکيا۔ بُرجوآزی راہیں آرتھک وکاس نوں
پونجیوادی لیہاں تے پاؤن دا، انقلابی جنٹک محاز دے رُوپ وچ کوئی
ورودھ نہ ہویا آتے نہ ہی اس وِ رودھ نرنتر راجنیتک گھول آرنجہ ہو
سکے۔ آزادی توں ملی مُڈھلی راحت، شانتی آتے آزادی دی لڑائی وچ
بے بُرجوآزی دے دیش-جگتی دے بہب نے لوکاں نوں اک لہجے مُجھلیکھے
دا شکار بنایا۔“ ۱۰۔ پر ایہہ سپشٹ ہے کہ کمیونسٹ پارٹیاں دے تہاء
دے کارناں دا کیندر دے پنجاب ویش پرتی نظریے نعل کوئی بہتا واسطہ
نہیں رہا بلکہ سہانے رُوپ وچ کیندر دے بُرجوا رجحان آتے سہپر دانگتا
ادھارت ووت-راجنیتی تہاء دا کارن بنے ہن۔ اس لئی بعد وچ ات کھپیکھی
نکسلباڑی لہر دی چڑھت سہیں کیندر دا منگھ-ورودھی پونجیوادی سروپ اونان
دے وینگ دا نشانہ بندا رہا۔ دوجے شبداں وچ کیندر نوں بستیاوادی
حکومت والے ارتھان وچ ہی لیا جان لگ پیا۔

ویہویں صدی دے انتلے دہائے دوران وِشو وچ سماج وادی بلاک دے پتن
آتے امریکی نو-پونجیوادی ازاریواد دی چڑھت ہون نعل بھارت وانگ ہی
پنجاب وچ وی ایہہ توکھلا پیدا ہو گیا ہے کہ کھپتکاری وچاردھارا اتھوں
دی آرتھک ووسہا آتے مانو-پگھی قدران-قیمتتاں دا گھان کس دیوگی۔ اس
نعل پنجابی سہیاچار دی ہوند آتے وگدھن پچھان نوں خطرے دا مسئلہ
کھڑھا ہو گیا۔ پرتیکرم وجوں پنجابی من دی کسے بدلویں چتن لئی تالاش
آرنجہ ہندی ہے۔ اتر-آدھونک چتن وٹوں لگھو-برتانتاں دی ہوند، سہجاتک
آتے سرجاتک مُلاں نوں مہتو دین دے بھروسے نعل اجو کے پنجابی

چیتن دا رجھان اس ول تیزی نعل ودھیا ہے۔

سُوچے رُوپ وِچ آدھونک کال وِچ جویں جویں پنجابی چیتن آدھونک

چیتنا دے لوک۔ پگھھی سروپ دا دھارنی ہندا جاندا ہے، اُوہیں اُوہیں سامنتی
چیتنا دے روڑھیواوی تت اس وِچوں خارج ہون لگدے ہن، پر ایہہ گل
نہ بستیاواوی حکومت دے راس آؤن والی سی اتے نہ ہی بھارتی بُرجو آزی
دے۔ اس لئی آدھونک تکنیک اتے چیتن نوں آپنی ستا دی سٹھاپتی لئی
اک جگت جوں استعمال کرن دا عمل شروع ہندا ہے۔ سٹے جوں سپردانک
طاقتاں دی پُئر۔ سٹھاپتی لئی آدھونک سند۔ سادھناں اتے وچاردھارا نوں ورتیا
جانا آرنج ہندا ہے۔

اس لئی ذات، دھرم، رنگ، بھاشا، لنگ آد دے وکھریویں آدھونک بھارتی
راجیتی دی جگت ہو نبردے ہن۔ اسدے وِروڈھ جن۔ سادھارن دا روہ۔ وِروہ
پہلاں نکسلیاڑی لہر اتے پھر سکھ کھاڑ کو لہر دے رُوپ وِچ پرگٹ ہندا
ہے۔

۴.۲ برتانتک پروچن : وچاردھارک پریکھ

آدھونک کال تک پہنچدیاں مدھکالی چیتنا دے وروسائے برتانتک روپا کار،
قصہ، وار، جنگناما، جنم۔ ساکھی، لوک۔ کہانی اپنے سکھر نوں ہنڈھا کے کھڑوت
دے شکار ہو جاندے ہن۔ اوناں دی بُنیاد اتے جھڑے نوں برتانتک۔ روپا کار
ہوند گریں کردے ہن اوناں وِچ ناول، کہانی، ناولٹ، جیونی، سوے۔ جیونی،
سفرنامہ، برتانتک۔ کاو آد مہتو حاصل کر لیندے ہن نسچے ہی ایہہ پرورتن
آدھونک چیتن اتے وچاردھارا دے بہو۔ پگھھی پربھاواں کارن ہندا ہے۔ اس
پرورتن وِچ اک پاسے اوس لوک لگھھی لگھو۔ پرمپرا دا یوگدان ہے جھڑی
مدھکال دوران سانکھواوی دھارناواں، بُدھ مت، جین مت، لوک۔ دھرم اتے
بھگتی۔ لہر دے رُوپ وِچ پرواہمان رہی اتے دوجے پاسے پچھھی بستیاواوی
سامراج نعل پیدا ہوئے آدھونک بھانت دے پروساں اتے بستیاواوی حکومت

وِردِ دھ کیتے گئے سنگھرش دی جھومکا ہے۔ مدھکالی بھارت وِچ آدھونک چیتنا
 دے لچھٹاں توں کُجھ پچھسی چنتک وی مُنکر نہیں ہندے، جویں میکس
 ویس نے پچھسی آدھونک چیتنا دے جھڑے اُجھرویں لچھن گئے ہن، اوہ
 ہن، ”رسمی ترک اُتے زور، پریوگیکھتا، قانونی نیاولی، تفتیش اُتے ترکمہی۔ اُپیوگتاماگھ
 وِہار، سُجاء اُتے سوچ والی سبھیاچارک پرمپرا، نعل ہی اُوس نے ایہہ
 وی منیا کہ ایہناں وِچ کئی سارے لچھن وِکولترے رُپ ’بج بھارت اُتے
 چین ورگیاں پوربی سبھیاتاواں وِچ وی ملدے سن، بھادیں کہ ایہہ سبھیاچارک
 لچھن ایہناں سبھیاتاواں وِچ ودھی۔ پوربک ڈھنگ نعل وِکست نہیں ہو سکے۔“

||

برتانوی بستیوادی سامراج دے وِردِ دھ وِچ آکھڑھے ہون اُتے آپہی
 اصلی پچھان دی تلاش نے پنجابیاں/بھارتیاں نوں اوہ وِچاردارک پریکھ پردان
 کیتا جس دے تہت وِدھی پوربک ڈھنگ نعل آدھونک چیتنا دا وِکاس آرنج
 ہو گیا۔

برتانوی بستیوادی شکتی اُتے وشو۔ درشتی دی مُڈھلی ٹگر نوں پیش کرن
 والا اُلکھیوگ پنجابی برتانک۔ پروچن شاہ محمد دا جنگنا ’جنگ سنگھان تے
 فرنگیاں‘ ہے۔ شاہ محمد مدھکال دا آخری اُتے آدھونک کال دا پہلا رچنا کار
 ہے ارتھات سنکرانتی کال دا اتہاسک مہتتا والا برتانکار ہے۔ اس لہی
 اوہ مدھکالین وِچاردارک پریرکاں انوکول مدھکالی روپا کار جنگنا نوں
 آپنا مادھیم بناؤندا ہے اُتے اُوس دی باہری سنرچنا وِ منگلاچرن، ہونہی
 دی جھومکا آد وِ کافی حد تک پرنپرک ہی رہندی ہے۔ پر وشے دی

ل

وِکلتا اُتے درشتیکون دی اتہاسکتا اُوس نوں آدھونک بودھ والا رچنا کار
 سدھ کردی ہے۔ مدھکالی چیتنا اُتے آدھونکتا دا اجیہا تہاء سنکرانتی
 کال دے سُوچے پنجابی برتانک پروچن دا مول خاصہ بندا ہے۔
 جھڑے سبھ توں وڈے پرشن دے پرتیوتر وِچوں شاہ محمد دا جنگنا وِچاردارک

ہوند گہرین کردا ہے، اوہ ایہہ ہے کہ پنجابی آپنا راج کیویں گوا بیٹھے
 اک اونکار کتے کتے اوس نوں ایہہ پرورتن 'رب' دا کھیلدے، وی جا پیدا
 ہے پر اسے دے باویو اوس دی آدھونک جگیا سا شانت نہیں ہندی اتے
 اوہ اتہاسک درشنی توں سکھ ہار دے کارناں دی تلاش کردا ہے۔ اوس دی
 اجیہی درشنی نسچے ہی پچھسی چتتن اتے ادھارت نہیں کیونکہ اجے پچھسی
 سبھیاچار نعل بھرواں سنپرک ہی نہیں ہو سکیا سی۔ سگوں ایہہ درشنی اوس
 چھوتی نے پیدا کیتی ہے جھڑی 'فرنگیاں' دے پنجاب وچ 'تیسری ذات'
 وجوں قابض ہون نعل اُبھری ہے۔ اس چھوتی کارن اوہ اپنے مسلمان ہون
 دی ذاتی پچھان دی سیال نوں الگھ کے پنجابیت نعل اک سر محسوس کردا
 ہے۔ پھر مہانہلی رنجیت سنگھ دی سوربیرتا ساہویں نت-مستک ہندا ہے۔ شام
 سنگھ اٹاری والے ورگے یودھیاں دی مُکت-کنڈھ نعل وڈیائی کردا ہے۔ اس
 دے الٹ راج گو آؤن لئی زمہ وار لوکاں و خانہ جنگی 'چ الجھے راج
 درباری، خالصہ فوج نعل دھروہ کھاؤندے سکھ کھانڈر، میدھ 'چوں پٹھ
 وکھا کے بھجن دیاں سوچاں سوچدے اتے لالساواں نعل بھرے سکھ یودھے،
 فتری کمزوری وکھاؤندی رانی جنداں، 'شاہوکار دے گماشتے پت' برتانوی
 حملہ ور آد و اتے تگھے وینگ کردا ہے۔ پنجاب-پگھی ہونا اوس دی
 وچاردھارا دا اکا گرکاری

نیم بن جاندا ہے۔ پنجاب-ورودھی، بھاویں اوہ اوسدے آپنے ہی کیوں نہ
 ہون، شاہ محمد لئی 'بُرچھے' ہو نبردے ہن۔ 'کھیتری قومیت دے چتون نعل
 راحت محسوس کردا سوہرد پنجابی شاہ محمد' ۱۲ پنجاب دا راج گو آچن نعل
 دل و نواں کیرنا پاوندا ہے:

جنگ ہند پنجاب دا ہون لگا

دوویں پاتشاہی فوجاں بھاریاں نی۔

شاہ منہدا اک سرکار باجھوں،

فوجاں جت کے انت نوں ہاریاں نی۔ ۱۳

شاہ محمد دے راجسی چیتنا والے کاو۔ برتانت نعل اجیہا وچاردھارک پرپیکھ
 سرجیا جاندا ہے کہ سنکراتنی کال دے بہوتے برتانتک کاو وچ پنجابی
 ورثے نعل موہ، سخانک چینراں۔ وستاں دی مہنتا آتے باغی نالکاں دی
 پرسنسا کھیتری قومیت دا رُوپ گریہ کردی پرتیت ہندی ہے۔ ”اسے سسین
 قصیاں وچ باغیاں نوں نالک وانگ چتریا گیا ہے۔ انگریز سامراج دے
 راج سسین راجسی نقطے توں اس دی بڑی مہنتا سی۔ ایہناں وچ مغل
 سامراج نعل ٹکر لین والے ڈلا۔ جھٹی، جیہل۔ چتتا، دلپ سنگھ، رائی پدمنی
 آد ہن۔ اسے پرسنگ وچ سکھ دھرم دے یودھیاں دے قصیاں نوں لیا
 جا سکدا ہے۔ ایہناں ہی قصیاں وچ جیونا موڑ، جگا جٹ، گرنام
 سنگھ راکے، سچا سورما، ڈا کو ہرچول سنگھ آد قصیاں دے نالک اک
 پاسے تاں انگریز دی پولیس نوں ٹچ جانڈے ہن، دوجے پاسے پرنپرک
 سداچارک قیمتاں دے راکھے ہن۔ آدھونک جیون توں نابری والے ایہہ قصے
 آپنا گورو آپ سرجدے ہن۔“ ۱۴

آپنے ورثے نوں وڈیاؤن آتے سخاپتی وروڈھ سنگھرش کرن دی ایہہ
 جھونا اوس سسین نو۔ جا گرن دیاں لہراں نعل اک سُر ہون لگ جاندی
 ہے جدوں بستیاوادی حکومت عیسائی پاریاں دی مدد نعل بھارت دے سبھیاچارک۔ اوچیتن
 نوں سنھ لاؤن دا یتن آرنجدی ہے۔ اس نعل پنجابی برتانت وچ اک
 پاسے ورثے دے جیونت تتاں دی پندر۔ پچھان دا عمل شروع ہندا ہے آتے
 دوجے پاسے پچھسی جیون۔ جاج نوں وینگ دا نشانہ بنایا جان لگدا
 ہے۔

”اسے سسین جھگڑا۔ کاو ساہیے آینیا جس وچ چاہ آتے لسی دا جھگڑا
 انگریزاں دے سہج۔ سواد آتے دیسی سہج۔ سواد دا ہی جھگڑا نہیں ہے سگوں
 دو وچاردھاراواں دا ٹا کرا ہے۔“ ۱۵

کرتی۔ کسان لہر، کالی لہر، بیڑ کالی لہر توں پریرت ہو کے راجسی
 چیتنا والا برتانتک کاو بھارت دے آزادی پراپت کرن تک لکھیا جاندا

رہا۔ اس کاو وچ کسے پرکار دی دُبدھا نہیں سگوں برتانوی سامراج
 وروڈھ سپشٹ بھانت ڈٹ جان دی پرہل رچی دا اظہار کیتا گیا ملدا
 ہے۔ اس کاو سیندھی ”اک دھیان دین والا نقطہ ہے کہ انگریزاں
 دی آڈھنکوادی وچاردھارا دے خلاف لڑدیاں اس کویتا نے سریر دے
 ناس ہو جان دی ادھیاتیک وچاردھارا نوں کرائتی کاری ارتھ دتا۔“ ۱۶
 راجسی چیتنا نوں مگھاؤن دے پر یوجن والے اس برتانت۔ کاو جسدا روپ
 روانتی رہا اتے جس دے پریرک ودھیرے کرے پینڈو پنجاب نعل سبندھت
 رہے، دی تلنا وچ شہری سکھ مدھورگ دی رچنا کلاتیک اولے نعل
 آپنی گل کہن وچ وشواس رکھدی سی۔ سنگھ سجا لہر نعل اک سر سکھ
 مدھورگ، جسدا پر مگھ برتانتکار بھائی ویر سنگھ سی، بجاویں کدے وی
 دُبدھا۔ مکت ہو کے کارز شیل نہیں ہو سکیا پر اس دے باویو اوس دی
 ساکاراتیک بھومکا توں انکاری نہیں ہویا جا سکدا۔ پنجاب وچ ایہہ ورگ
 صحیح ارتھال وچ انگریزی سکھیا دی اُچ سی پر سکھ ورثے نعل
 وی ایہہ بھت گہرے ڈھنگ نعل ج

ڑیا ہویا سی۔ اس لئی اپنے سیکالی سنکٹاں دے سندر بھ وچ ایہہ ورگ
 اکو سیں اتیتنگھی اتے بھوکھنگھی سی۔ اس ورگ دی سبھ توں وڈی
 خاصیت ایہہ ہے کہ اس نے پچھسی ترکواد نوں انگریزی سامراج دی اکھ
 نعل ویکھن دی تھال اوس دے مول سروتاں راہیں جائیاں۔ اسے صدقہ ایہہ
 ورگ سدھانت دی پدھر اتے بستيوادی حکومت دے دوہرے ماپدنداں دی پچھان
 کرن وچ سچل رہندا ہے، بجاویں کہ ہار دی پدھر اتے اوس دوگلیپن
 دی کھلے کے نندا کرن توں سنکوچ کردیاں اولے نعل گل کرن نوں
 ترزیہ دیندا ہے۔ انگریزی حکومت دے بستيوادی چرتر دا وروڈھ کرن دی
 اس دی ودھی کجھ سوخم بھانت دی ہے۔ مثال وجوں بستيوادی حکومت آپنی
 سٹھاپتی نوں پکا کرن لئی جھڑیاں آدھونک تکنیکاں دی ورتوں کردی ہے،
 سکھ مدھورگ وی اوس دے سمانتر اوناں ہی ودھیاں نوں ورتوں وچ

لیاؤندا ہے۔ اسے لئی عیسائی مت دے برابر سکھ مت دا پرچار، چھاپیخانے دے برابر چھاپیخانے دی ورتوں اتے عیسائی ٹریکٹ سوسائٹی دے برابر خالصہ ٹریکٹ سوسائٹی آد ہوند، 'بچ آؤندے ہن۔

جھائی ویر سنگھ رچت دیرگھ برتانت۔ کاو 'رانا صورت سنگھ'، لگھو۔ برتانتک کویتاواں اتے گلپ رچناواں مدھکالی چیتنا توں آدھونک چیتنا ول ودھ رہے پنجابی سماج دا عکس پیش کردیاں ہن اتے نعل ہی سکالی دباواں دے سمونٹھ سکھ۔ پچھان دی نو۔ اُساری دا پرکارج نہاؤندیں ہن۔

'رانا صورت سنگھ' دی کیندری مہنتا والی پاتر رانی راج اٹھارویں صدی دے سکھ۔ سنگھرش دوران اپنے موئے پتی رانا صورت سنگھ دے وچھوڑے کارن اتی بے چینی دی حالت وچ رہندی ہے اتے اپنے کنت دی جھوتک روپ وچ پُندر۔ پراپتی لئی تاگھدی ہوئی جھنگدی ہے۔ اوہ بے ہوشی دی حالت وچ سُن۔ سنسار، بچ وچردی ہے۔ پنجابی چنتکاں نے رانی دی حالت دے پرتیکاتیک ارتھ کڈھدیاں اوس دی جھنگن اتے سُن۔ سنسار نوں آپنا راج گوا چُگئی سکھ قوم دی جھنگن اتے سُننے نعل سبندھت کرے ویکھن دا یتن کیتا ہے۔ "بدے ہوئے اتہاسک سندرج وچ سکھ ذاتی دی مول سہسٹیا راجسی ہار اتے ویاپک وشاد دے صدے توں نکل کے انیکاں نویاں ونگاراں وروڈھ اکہٹھ ہون دی سی۔ جاں ایوں کہیئے کہ اصل سوال سکھ ذاتی دی ولکھنتا نوں بودھک تے جھاؤک طور تے پُندر۔ پرجاشت کرن دا سی۔ اس پریوجن دی پورتی لئی جھائی صاحب نے گوآچے سورگ نوں لجدی اک ودھوا رانی دی آنترک یاترا دی پرتیکاتیک کتھا دی رچنا کیتی۔"

جھائی ویر سنگھ دے ناولاں 'سندری'، 'ستونت کور'، 'بچے سنگھ' دا رچنا۔ وستو وی 'رانا صورت سنگھ' وانگ ہی ۱۸ویں صدی دے سکھ۔ سنگھرش نوں بنایا گیا ہے۔ ایہہ گل وی اپنے آپ 'بچ ڈونگھے ارتھیاں توں خالی نہیں۔ اوہ دؤر مغل سامراج وروڈھ سکھ لہر دے سدھے وروڈھ دا ہے۔ کرڑے سنگھرش بعد سکھ۔ لہر نوں فتح ملدی ہے اتے اس نعل سکھ راج ہوند وچ

آؤندا ہے۔ سچے-سچے آدرشاں والے سنگھرش دا ایہہ پرتیمان بھائی ویر سنگھ وار وار آپنیاں برتانتک رچناواں راہیں درڑاؤندا ہے۔ نرسندیہ، اس دے سنکیتک ارتھ وی آپے سیکالی سکھاں نوں سنگھرش لئی پیریرن والے نکلدے ہن۔

آپے ناول ’بابا نودھ سنگھ‘ وچ بھائی ویر سنگھ پہلی وار آپے سیکالی سماج نوں رچنا-وستو بناؤندا ہے۔ اس دا مکھ پاتر بابا نودھ سنگھ اک پاسے بھارت دیاں نو-جاگرن دیاں بھارتی لہراں اتے دوجے پاسے عیسائی مت دے بھارتی پرتیندھ انگریز پادریاں نعل سنوا دی سھتی وچ وچردا ہے اتے اوناں ساہنے آپے کھناں تے کارجاں راہیں سکھی گورو دا نمونہ پیش کردا ہے۔ پنجابی گلپ-شاستری جوگندر سنگھ راہی نے عیسائی مشنریاں دے پرچار ہت پنجابی ’چ چھپے دو ناولاں و ’جیوتردے‘ (پنجابی لکھت) اتے ’پلگرمز پروگیس‘ (انواد) دے سمانترا ناول ’بابا نودھ سنگھ‘ دے ادھینیں راہیں اس مت نوں سھاپت کیتا ہے کہ ’’بھائی ویر سنگھ تے وید (موہن سنگھ) آپے ناولاں وچ اوناں سھ سدھانتاں دے ورودھ دا پینترا اپناؤندے ہن جو جیوتردے دی تھیکتا دا حصہ ہن، ’’اوه ویدیشی سنسکرتی تے دھرم دی تھیاں دیسی سنسکرتی تے آپے دھرم دا گورو اگھاڑدے ہن؛ جیوتردے وچ جگیا سواں دی پیریرنا لئی عیسائیت دے اتھاس وچوں حوالے دتے گئے ہن، پر بھائی ویر سنگھ ورے ناول کار سکھ اتھاس دے سنگھرشہنی دور دی ٹیک لیندے ہن؛ پچھسی لباس ورودھ دیسی لباس اتے بل دینا،

انگریزی زبان ورودھ آپنی زبان دی المبرداری، پچھسی چکتسا ورودھ وید ورے ناولکاراں دا دیسی چکتسا نوں وڈیاؤنا اتے عیسے تے بائبل دے ٹا کرے وچ گورو گرنھ دی مہر اتے بل دینا ساڈے مڈھلے ناولکاراں دیاں جائیاں پچھائیاں رچیاں ہن۔‘‘ ۱۸

ڈانھاں ناولاں وچ انگریزی عورت دی آزادی، برتانوی ’’قانون دے راج‘‘

آتے پچھسی نیتک تائے۔ بانے دیاں مٹھاں دا وی پوربوادی درشٹی نعل
پر داچاش کیتا گیا ملدا ہے۔

پنجابی دے اس مُڈھے گلپ نوں سُدھاروادی سنکپ ادھین رکھ کے سمجھیا
جاندا ہے۔ وچاردھارک نظریے توں اس سُدھارواد دے سروپ آتے پرکارز
دا ادھینین

کریئے تاں آپنی دھارمک مسّ والی پرکرتی دے باویود سمکالی پر سہتیاں
دے سندرج وچ ایہہ پرگتیشیل مُہاندرے والا ہے۔ اس سُدھارواد وچ آپے
مُندھی گورو دی پچھان وی شامل ہے آتے سمہوک مُکتی دے جھوکھارتھی سُننے
وی سمائے ہوئے ملدے ہن۔ اس لئی ایہہ قومی جا گرتی دی چیتنا والا
ہے۔

جوویں جوویں بھارت/پنجاب وچ سُنترتا سنگرام دی گتی تینر ہندی جاندی
ہے اویں اویں پنجابی برتانتک پروچن دا مُہاندرہ سپشٹ جھجارو راشٹرواد
والا بندا جاندا ہے۔ ماسٹر تارہ سنگھ تے نانک سنگھ دے کُجھ ناول، پیرا
سنگھ درد تے گرمکھ سنگھ مسافر دیاں کہانیاں وشیش طور تے پنجابی
برتانت دا راشٹروادی پریکھ اُسار دیاں ہن۔

پنجاب وچ اکالی لہر، بئر اکالی لہر، غدر۔ لہر آتے کرتی۔ کسان لہر
دیاں راجسی سرگرمیاں نعل پنجاب وچ آزادی دی لہر اس قدر پرچند
ہندی ہے کہ بھارت وچ مہاتما گاندھی دے اہنساوادی سُنترتا سنگرام آتے
کانگرس دے رُوپ وچ اُبھری راجسی چیتنا دے موڈھے نعل موڈھا جوڑ کے
آپنا یوگدان پاؤن لگدی ہے۔ نانک سنگھ اُس سمیں خود اکالیاں وٹوں
چلائے گئے گورو کے باغ دے مورچے وچ شامل ہون کر کے قید جھگتدا ہے۔
اس سمیں ہی اوہ گلپ۔ رچنا ولّ رچت ہندا ہے۔ ایوں اُس دا سُدھاروادی
درشٹیکون بھارتی راشٹرواد نعل اک سُر ہندا ہے۔ اکالی لہر دا وبارک
عمل، مہاتما گاندھی دا اہنساوادی سنگھرش آتے مُنشی پریم چند دے
نوالاں راہیں گریں کیتا آدرشوادی پرگتیواد نانک سنگھ دی راشٹروادی پچھان

دی آدھارٹلا بندے ہن۔ اس لئی اوہ سچیت بھانت بھارت دی آزادی لئی
 سرگرم ہو جاندا ہے۔ ”نانک سنگھ پنجابی دا پہلا ناول کار ہے جو برتانوی
 سامراج وروڈھ اٹھی بھارتی آزادی دی لہر دی سچیت حمایت کردا ہے۔“ ۱۹
 نانک سنگھ دا راشٹرواد اجیے آزاد بھارت دی کلپنا کردا ہے جہڑا دھرم
 نریکھ (تکچہ بگ)، ذات-پات دیاں ونڈیاں توں مُکت اتے مُنگھی گورو
 دے بھرپور وکاس لئی زرخیز ہووے۔ اس لئی اوہ اپنے راشٹرواد نوں سدھارواد
 نالوں مُجا نہیں ہون دیندا۔ ”اوہ سنگٹہئی سہتی دا کارن مُنگھ دیاں
 نجی خامیاں جاں سماجک کُریتیاں وچ نِسچت کردا ہویا سہسیا دے نیڑے
 لئی ایہناں خامیاں اتے کُریتیاں دے سدھار دا پرتمان سرجدرا ہے۔ نانک
 سنگھ دے ناولاں وچ سدھارواد دا ایہہ بُنیادی لچھن اک توں زیادہ
 روپاں وچ اُجا گر ہویا ہے۔ ان پڑھتا، نشیاں دا سیون، وھچچار، بھڑشٹاچار،
 چوری، جھوٹ، پاکھنڈ، امانت وچ خیانت (چٹا لہو، جیون-سنگرام، پوتر
 پاپی، سنگم، کوئی ہریا بوٹ رہیو ری) آد نوں اوہ ویکتی-چرتہ دیاں
 خامیاں سمجھدا ہے اتے بال-ویاہ، بردہ-ویاہ، ودھوا-ویاہ-نشیدھ، ویہاں
 اتے مُجرے کراؤن دی پرتھا، ویسوا-گہنی، دھارمک-سپردانک کٹرتا اتے مُنگھی
 ویکریاں (چٹا لہو، پیار دی دُنیاں، ادھ کھڑیا مچل، غریب دی
 دُنیاں، اگ دی کھڈ، خُون دے سوپے، بنجر، آستک-ناستک) نوں اوہ سماجک
 کُریتیاں دے ورگ وچ رکھدا ہے۔“ ۲۰
 اُپروکت ورنٹ سہسیاواں وچ گھرے پنجابیاں/بھارتیاں دے کُرتامنی گلپ-چتر
 سرجدیاں نانک سنگھ برتانوی سامراجی سہاپتی اگے کُجھ اوس پرکار دی
 ونگار سندا جاپدا ہے جس طرح دی سو آمی وویکانند نے شکا گو دے
 وشو-دھرم سہیلن دوران عیسائی ورگ ساہیے ایہہ کہندیاں سٹی سی کہ
 ”تسین عیسائی لوک مورتی-پوجکاں دی آتما دے بچاؤ لئی بھارت وچ دھرم
 پرچارک بھیجن نوں بڑے ویاگل وکھائی دندے ہو، پرنٹو ایہناں مورتی-پوجکاں
 نوں سریر دی جھکھ-روپی جوالا توں بچاؤن لئی تسین کی کر رہے ہو

دِچسپ گل ایہہ ہے کہ ادھیاتہک۔مگتی دی چاہنا نانک سنگھ دے اک
وی پاتر وچ ویکھن نوں نہیں ملدی، اس دی تھال اوہ آپنیاں وبارک
سسّیاواں دے لوک حلّ لئی تہیلوؤندے نظر آؤندے ہن۔ آدھونک درشتی
دے پکھوں نانک سنگھ دا ایہہ لوکواد اوس دے برتانتک پروچن نوں
آپنے پوروکالی گلپکار بجائی ویر سنگھ توں اک قدم اگے ولّ لے
جاندا ہے۔

نانک سنگھ نے آزادی لئی لڑائی واسطے سنگھرششیل وکھ وکھ دھراں دا
پتھارتھک گلپ۔چتر آپنے ۲۹-۱۹۲۸ وچ لکھے گئے اتے ۱۹۳۸ وچ سودھ کے
پرکاشت کیتے گئے ناول ’پیار دی دُنیاں‘ وچ سرجیا ہے۔ اس وچ سندر
داس ناں دا پاتر مہاتما گاندھی دے اہنساوادی سدھانتاں دا پرتیندھ
ہے۔ پاتر بابا جی دی ہتھیار بند سنگھرش وچ وشواس رکھن والی دھر بجگت
سنگھ اتے اوسدی پارٹی ہندوستان سوشلسٹ ریپبلک پارٹی دی پرتیندھتا
کردی ہے۔ پر نانک سنگھ نوں ہتھیار بند سنگھرش والا ودھی۔ودھان سویکار نہیں،
اس لئی اوہ سندر داس نوں آپنے وچاردھارک سروکاراں دا واہن بناؤندا
ہے۔ سندر داس آپنے سیوا۔بجاو اتے لوکاں نعل سوہرد ورتاؤ کارن لوکاں
وچ ودھیرے ہرمن پیارا سدھ ہندا ہے۔ آپنے اجیھے ووبار کارن اوہ
پُشپا ناں دی استری نوں پہلاں دیش۔بجگتی دے لڑ لاؤندا ہے اتے پھر
اوس نوں جیون۔ساتھن بنا لیندا ہے۔

بجارت دی آزادی بجاویں بہت وڈی پراپتی سی پر پنجابی من اس اتہاسک
گھٹنا نوں نرول جشن وانگ نہ لے سکیا کیونکہ اس نعل پنجاب دی
ونڈ، سمپر دانک قتل عام اتے اجاڑے دی پیڑ وی جھیلے پئے گئی سی۔ آپنے
ن

اولاں ’خون دے سوپے‘، ’اگ دی کھیڈ‘، ’منجھدھار‘ اتے ’چترکار‘ وچ
نانک سنگھ ہندو۔سکھ اتے مسلماناں وچکار ہوئے دگلیاں نعل گریہی گئی

آزادی سبندھی برتانتک پروچن سرجدا ہے۔ اک پاسے دنگا کاری آتے اوناں
 نوں بھڑکاؤن والے کٹڑدھرمی آتے سیاسی لوک ہن آتے دوجے پاسے
 ماحول نوں ساواں کرن والے اوہ آدرشک پاتر ہن جہڑے نرسو آرتھ ہو
 کے مانوواد دا پلہ پھڑھی رکھدے ہن۔ مثال وجوں 'خون دے سوپلے' دا
 شاہوکار بھانے شاہ سپردانگ دنگیاں نوں روکن لئی مانوی آتے سوہرد جتن
 کرن والا پاتر ہے تال پنڈ دا منشی دنگے بھڑکاؤن راہیں آپنے پتال
 دی پورتی کرنی چاہندا ہے۔

ویہویں صدی دے پنجاب دے سبھ توں وڈے دکھانت (۱۹۴۷ دی ونڈ) نوں
 پیش کردیاں بھاویں نانک سنگھ پوری طرح سوہرد آتے مانووادی رہندا ہے
 پر آپنے آدرشوادی درشٹیکون دیاں سیواواں کارن اس دکھانت دے واستوک
 پریسراں دی ڈونگھی تھاہ پاؤن توں کھنچھ جاندا ہے۔ اوس دی ایہہ سیماں
 سپشٹ نظر آوندی ہے۔ "اوہ آدرشوادی اک تال اس لئی ہے کہ منگھی
 بجائیچارے دیاں قیمتاں نوں اوہ حالات دی بھوں وچوں کھگ کے نریکھ
 روپ وچ ویکھدا ہے۔ دوسرے ایہناں قیمتاں نوں اجیہے ویکتیاں دے من
 وچ نکاؤندا ہے جھے ایہہ ٹک نہیں سکدیاں آتے تیسرے اوہ سنگھرشمنی
 نالوں شانتمنی راہ نوں ترجیح دیندا ہے، اجیہا کرن نعل بھاویں اوہ آپنے
 آدرش وچ کامیاب نہ وی ہووے۔" ۲۲

آپنے اہنساوادی آدرشوادی دیاں کجھ وچاردھارک سیواواں دے باویود نانک
 سنگھ دے ناولی پروچن وچ ونڈ دے دکھانت توں پیٹرت پنجابی جن (سکھ،
 مسلمان، ہندو آد) دے درد نوں کرممنی ڈھنگ نعل چتریا گیا ہے۔
 نانک سنگھ وانگ ہی کہانی کار آتے کوی گرمگھ سنگھ مسافر سچیت بھانت
 سنترتا سنگرم دی راشٹروادی لہر دے پربھاو ادھین رچنا۔ کارج وچ رچھدا
 ہے۔ سرگرم راجنیتی نعل جڑے ہون آتے جیل۔ یاترا دا تن۔ ہنڈھایا انوجھو
 ہون کرے گرمگھ سنگھ مسافر راشٹروادی پنجابی چیتنا دے بستیاوادی چیتنا
 نعل ٹکراؤن دے بڑے پرمانگ ویروے سرجدا ہے۔ مثال وجوں اوس دی

کہانی 'باغی دی دھی' ۲۳ اس پر سنگ وچ الیکھیوگ ہے۔ کہانی 'باغی دی دھی' اک سنترتا سنگرامی کیشن سنگھ آتے اوس دے پریوار وٹوں جھلے گئے اکھ کشٹاں دا برتانت پیش کردی ہے۔ آزادی دی لڑائی سکھر آتے پھنچی ہون کارن انگریز حکومت دے پولیس راہیں دمن آتے دیش جگتاں دی پھڑھو-پھڑھی دا دؤر چل رہا ہے۔ کیشن سنگھ دی پتنی شرن کور بھارت دے قومی جھنڈے نوں تھانے دی بیرک آتے جھلوان والے بی بیاں دے جتھے دی اگوائی کر رہی ہے۔ پولیس لالھیچارچ نعل اوناں نوں کھڈیڑنا چاہندی ہے۔ شرن کور وانگ ہی اوس دے پتی کیشن سنگھ نوں گرفتار کیتا ہویا ہے۔ اوناں دی دس-باراں سال دی بچی لاج گھر وچ ۱۰۲ ڈگری بخار نعل تڑپ رہی ہے۔ بھاویں لاج دی دیکھ-بھال کرن لئی اوس دی بھو آ ویراں والی گھر وچ ہے پر لاج دا ایہہ سہارا وی چھیتی ہی کھس جاندی ہے۔ ویراں والی دا پتی ہشناک سنگھ جو انگریز دی فوج وچ ادھیکاری ہے، آپنی پتنی آتے دبا پائے اپنے نعل چھاؤنی لے جاندی ہے۔ اوس نوں لگدا ہے کہ "باغی" پریوار نعل سانجھ اوس دی ترقی وچ رکاوٹ بن جاوے گی۔ بے سہارا ہوئی بچی لاج نوں کوئی ہمدرد ہسپتال داخل کراؤندا ہے۔ جدوں تک کیشن سنگھ آتے اوس دی پتنی شرن کور جیل توں چھٹے آؤندے ہن، اوس سیں تک لاج انتم ساہاں تک پھنچ جاندی ہے آتے آکھیر گزر جاندی ہے۔

کہانی دے وستو-ویرویاں انوسار کیشن سنگھ آتے شرن کور جیلھال دے تسیھے جھلے ہن، ویراں والی اپنے بھرا دی امانت ارتھت آپنی بھتیجی لاج نوں سہارا نہ دے سکے دے غم نعل مر جاندی ہے آتے لاج بیماری نعل گزر جاندی ہے۔ ایوں سارا پریوار ہی دکھانت بھوگدا ہے پر اس دے باوجود اپنے دیش-جگتنی دے جذبے نعل چڑھدی کلا وچ رہندا ہے۔ مثال وجوں اپنے پریوار وچوں ورثے 'بچ دیش-پریم دا جذبہ گریہن کر چکلی لاج بیمار ہون آتے چھوٹی عمر دے باویو ایہہ کہہ کے جیل جان دی اچھا

پرگٹ کردی ہے، ”صاحبزادیاں دی عمر کتنی سی، اوہ تے اس عمر وچ شہید وی ہو گئے سن۔ میں جیہل نہیں جا سکدی اک اونکار“ لاج دے ایہہ سوربیرتا جھرے بول پنجاب دے آپا-وارو ورثے دا ڈھکواں اچار بن جاندے ہن۔

مُساہر دیاں کہانیاں راہیں اک پاسے اوناں سوربیر پنجابیاں دا مانسک آتے سریرک سنگھرش اُجا گر ہندا ہے جہڑے ہر طرح دے کشٹ جھیلے وی آزادی دی پراپنی لئی جھوجدے رہے آتے دوجے پاسے پنجاب دی ونڈ نعل اپنے ہمسایہ توں وچھڑ جان دی پیڑ وی اُجا گر ہندی ہے۔ اوس دی کہانی ’ٹھئی جتئی‘ ۲۴ اک ہندو نوجوان ویراگ آتے موچیاں دی مُسلم لڑکی نورو دے پرسپر موہ-تیبہ دے رشتے وچ مُکلاں دی ونڈ نعل اُسری صرحہ آ کھڑھی ہندی ہ

یہ۔ ویراگ دی نورو آتے اوس دے پریوار نعل گہری سانجھ دا احساس اس تھہ راہیں مورتیاں ہندا ہے کہ ویراگ اوناں دی پیار نشانی وجوں دتئی جتئی نوں ٹھئی ہون آتے کشٹ دین دے باویود پیریں پائی پھرن دا جنون دی حد تک اچھاوان ہے۔ دوجے پاسے نورو کول ویراگ دی نشانی اوس دی بچہ ہے۔ ونڈ دوران ہوئے سمپر دانگ دنگیاں دے باویود بچی مانوی سانجھ والے پاسار نوں ایہہ کہانی باخوبی چتردی ہے۔

پنجابی برتانتک پروچن وچ ونڈ دے کارناں آتے مارو پرجاواں دے انیکاں پاسار کھلھدے ہن۔ پنجاب دے اُردو آتے ہندی ’بچ لکھن والے گلپکاراں و سادت حسن منٹو، راجندر سنگھ بیدی، کرشن چندر، عباس، بلونت سنگھ، جیشم ساہنی، کملیشور آد-وانگ ہی پنجابی گلپکاراں نے وی اس وشے سبندھی بھرپور رچنا کیتی ہے۔ نیلی بار، دین دُنیاں (سُریندر سنگھ نرولا)، پنجر (امرتا پریتم)، نہوں تے ماس (کرتار سنگھ ڈگل)، توتاں والا کھوہ (سوہن سنگھ سیٹل) آد ناولاں توں علاوہ بہت ساریاں کہانیاں دی رچنا ہوئی ہے۔ پولینڈ دی چنتک انا شیکو تسکا وٹوں سمپادت سمدرشی میگزین

دے وشیش انک 'سنتالیناما' وِچ پر مگھ کھائی کاراں دیاں اکو نجا کھائیاں
 ونڈ دے تھیم نوں وِجھن کونوں توں ویکھن والیاں رچناواں ہن۔ ایہہ
 گلپ رچناواں جتھے ونڈ نعل پیدا ہوئی تراسدی دا ورنن کردیاں ہن اوتھے
 ونڈ دے پچھو کڑ وِچ کَم کردی رہی سامراجی بستیوادی شکتی دی 'پاڑو
 تے راج کرو' دی نیتی دے سٹییاں نوں وی بھلی۔ بھانت پچھاندیاں ہن۔
 پر کجھ وشیش کارناں کرے پا کستانی پنجابی برتانتکار ونڈ دے دکھانت
 بارے گہری چُپ دھارن کر لیندا ہے۔ ”پا کستان دے لیکھکاں لئی ونڈ
 نرول دکھانت نہیں، سگوں پا کستان دی سھاپنا لئی سنگھرش کر رہے لوکاں
 دی اتہاسک پورتی ہے۔ اس دے ٹا کرے تے بھارتی لیکھکاں لئی ونڈ اک
 ایسا سپورن دکھانت سی جسدا کوئی وی سارتھک جاں اُسارو پکھ نہیں سی۔

۲۵

۱۹۴۷ عیسوی وِچ بھارت دے آزاد ہون تک آدھونک پنجابی برتانتک پروچن
 دے وچاردھارک خاصے نوں نردھارت کرن والا سبھ توں پر مگھ پریسک ستنترتا
 سنگرام بندا ہے۔ پنجابی آدھونک بھاو۔ بودھ آزادی دے سنگھرش نعل اک سُر
 ہو کے وکست ہندا ہے۔ آدھونک بھارت/پنجاب دا مُہاندرا کیہو جیہا ہووے
 اک اونکار اس پر کلپنا وچوں جھڑا نویں بھارت دا بسب اُبھردا ہے اوہ
 آرٹھک طور تے سوینر بھری، سہاجک طور تے ذات۔ پات، رنگ، لنگ، نسل،
 دھرم دے بھن۔ بھید توں ربت آتے راجسی طور خد مُختار ستا۔ سنین مُلک
 دا ہے۔ اجیہے سُنپنی دیس دی ہوند برتانوی بستیوادی سامراج توں ستنتر
 ہوئے بنا سنبھو نہیں سی۔ اس منورٹھ لئی جھڑا راشٹروادی وچاردھارک محاز
 بندا ہے اوہ ہریک اوس ورتارے دا ورو دھ کردا ہے جو سامنتوادی روڑھیوادی
 قدراں دی حامی بھرن والا آتے سامراجی سھاپتی نوں شکتیوار بناؤن والا
 ہووے، اس دے اُلٹ آپنے پر کلپت بھارت/پنجاب دی سرجھا وِچ سہانگ ہریک
 ورتارے دی پروڑتا کردا ہے۔ پنجابی برتانتک پروچن سامراج ورو دھئی وچاردھارک
 محاز نعل اک سُر ہو کے وکست ہندا ہے۔

سُنترتا پراپتی دے نعل ہی بھارت آتے پنجاب دے رشتے دی سہیکرن
 پرورت ہون لگ پیندی ہے۔ بھارت دی آزادی پنجابی من نون اوہ سنتشٹی
 نہ دے سکے جس دی کلپنا کیتی گئی سی۔ سکھ درشٹی، جہڑی دھرم دے آدھار
 تے ہندو تے مُسلم دھراں توں بعد تیجی اہم دھرم دی وچاردھارک
 درشٹی سی، توں ویکھیاں سکھاں نون بھارتی راجسی ستا دا تیجا حصہ
 پراپت ہون دے کوئی آثار نہیں سن۔ دھرم-نریکھ درشٹی، جس دا حمایتی کھے۔ پکھی
 وچاردھارا والا ورگ سی، انوسار ایہہ ادھوری آزادی سی کیونکہ ستاوان
 بھارتی بُرجو آزادی دا خاصہ وی انگریزی بُرجو آزادی توں بہتا وکھرا نہیں
 سی۔ اس دے ہونڈیاں دیش وچ سماج وادی پر بندھ دی سٹھاپنا دا سہنا
 پورا ہون دے آثار نہیں رہے سن۔ ۲۶ اس لئی آزادی دے پندھ اُتے
 پین دے مُڈھے سالوں وچ ہی اکالی پارٹی ولوں پنجابی صوبے دا مورچہ
 شروع ہو گیا اُتے آزادی توں دوک دہاکے پچھوں کمیونسٹ پارٹیاں
 دے ات کھے۔ پکھی ورگ ولوں نکسلبازی لہر ساہنے آ گئی۔ اس لہر
 دے مدھم پینڈیاں سار ہی پھر سکھ کھاڑ کوواد نے کیندر سرکار وروڈھ
 ہتھیار اٹھا لئے۔ ۲۷

اُپروکت پرسختیاں دے سندرج وچ ۱۹۴۷ عیسوی توں بعد وچاردھارک طور
 تے پنجابی برتانتک پروچن دے پر مگھ تن رُجھان ملدے ہن؛ پہلا آزاد
 بھارت آتے آدھونک چنتن نون منگھی سنترتا دا پروکتا من کے ہلاس
 دی بھاونہ دا پرگٹاوا کرن والا ہے، دوجا بھارت دی ادھوری آزادی اُتے
 آدھونک چنتن نون بھارتی بُرجو آزادی دا ہٹھوکا منڈیاں بے چینی اُتے روہ
 دا پرگٹاوا کرن والا ہے اُتے تیجا مت بھارت دی آزادی اُتے آدھونک
 چنتن نون نکارن جاں سویکارن توں نریکھ رہندیاں نویں وشو-سندرج وچ
 مگھ دے استتوی سروکاراں دا پرگٹاوا کرن والا ہے۔ سہیکھیا دی بھاشا
 وچ پہلے رُجھان نون آدھونکھی مانوادی، دوجے نون پرگتیوادی اُتے
 تیجے نون استتوادی کیہا جا سکدا ہے۔

آزادی توں تَرنت بعد پنجاب دے وِجِن وِرجاں وِچ جو
 اسنُتشی دی جاوننا پیدا ہوئی، نوں جے پل-بھرن لئی اکھوں-پروکھے کر دینے
 تاں ایہہ گل کہی جا سکدی ہے کہ آزادی نے سہوچے بھارت نوں اک
 اجیہا سُننا دتا جس وِچوں وِکاسمکھی آدھونک سماج دا لُجائیان مُہاندرا
 نظر آؤندا سی۔ جو سنویدھان تیار کیتا گیا اوس وِچ بھارت دی سہانے
 رُوپ ’چ اُنتی واسطے اجیہے فیصلے لئے گئے سن، ’’آزادی ملن اُپرنت بھارت
 وِچ کئی تبدیلیاں آئیاں ہن۔ آزاد دیش دے آگواں دا بھارت نوں اک
 آدھونک سماج بناؤن دا جذبہ سی۔ اسدے نتیجے وِچوں بھارتی سنویدھان
 وِچ آدھونک قدراں-قیمتاں دے آدھار تے اک لوک-راجی، سماجک سہتا آتے
 غَیر-وِتریکوادی سماج نوں سنکپ وِچ لیاندا گیا۔ اس لئی چھوت-چھت نوں
 قانونی طور تے ختم کیتا آتے سماج دے دے-کچلے وِرجاں نوں اُپر
 چُکن لئی راکھوینکرن دی نیتی نوں اپنایا گیا۔ اسے طرح بھومی سُدھار
 نعل سنبدھت قانون پاس کیتے جس وِچ مظاریاں نوں حق دتے گئے۔ ودیا
 نوں اک سرِبوپا پی ضرورت دے طور تے پچھان دتی۔ مُڈھلی سکھیا نوں
 ضروری بنایا گیا۔ بھت سارے وِکاس دے کماں نوں آرنجیا گیا۔ سنچار
 آتے آواجائی دے سادھناں نوں وِکست کیتا گیا۔ سِنچائی لئی نہراں کڈھیاں
 گئیاں۔ پنجاب اس وِکاس دے رستے بھارت دے دوسرے پرائتاں دے نعل ہی
 چلیا۔‘‘ ۲۸

آدھونک لیہاں آتے ہون والے اجیہے وِکاس دا ہلاس کہانی کار گُونت
 سنگھ وِرجاں دیاں کہانیاں وِچ بھت اُگھڑواں ہے۔ بھاریں کہانی کار نوں
 پنجاب دی ونڈ دے دُکھانت دا ہر دیویدھک بودھ ہے آتے نعل ہی سانجھے
 پنجابی سبھیچار دیاں کُجھ اُسارو سامنتی قدراں-قیمتاں دے کھسّ جان دا
 وِگوچا وی ہے پر مُنگھی وِوہار وِچ آدھونک چیتتا دے پاسار دا ہلاس
 اوس دُکھانت آتے وِگوچے توں کتے تیسر ہے۔ اسے لئی گُونت سنگھ وِرجاں
 نوں ’’نویں لوکاں‘‘ دا کہانی کار وی کیہا جاندا ہے۔ وِرجاں دیاں درجناں

کہانیاں توڑی دی پنڈ، اجاڑ، نویں لوک آد دے وستو-ویرویاں نوں آدھونک
 چیتنا دے وِجھنّ پاساراں پرتی ہلاس درساؤن دی گواہی ہت ورتیا جا
 سکدا ہے۔ مثال وجوں اوس دی کہانی 'شیرنیاں' ۲۹ وِچ دو کڑیاں رات
 دے ہنیرے وِچ چوری چوری سائیکل سکھ رہیاں ہن۔ اوناں نوں سکول وِچ
 پڑھاؤن دی نویں نویں نوکری ملی ہے۔ اک جانو عورت دے مچھن اُتے
 جدوں اوہ کڑیاں سائیکل دی سواری دے فاندے دسدیاں ہن تاں سُن کے
 عورت نوں اوناں وِچ ودیا نعل پیدے ہو رہے نویں اُتشاہ، اُدم
 اُتے نڈرتا دے بھرویں نمونے مل جاندے ہن۔ اوناں توں پریرت ہو
 کے رتا کُ پُرائے خیالاں دی اوہ جانو عورت بڑے ہلاس نعل آکھدی
 ہے: "تسیں تے شیرنیاں او، کھورے کڈا کُ دل اے تہاڈا۔... بڑیاں
 بہادر نے ایہہ کڑیاں۔"

بھارت دی آزادی توں بعد پیدا ہوئے نویں درش نوں کہانی 'نمِسکار' ۳۰
 وِچ اک انگریز فوجی افسر ملنگٹن دی نظر نعل اس طرح ویکھیا
 گیا ہے کہ سچّ ہی اگے ودھ رہے نویں "بھارت دی آتھا دی ٹوہ"
 لگّ جاندی ہے۔ کہانی دا برتانتکار دوجی وشو جنگ ویلے فوج وِچ
 افسر لگّ جاندا ہے۔ اوس دی سانجھ آپنے اک سہکرمی افسر ملنگٹن نعل
 ودھ جاندی ہے۔ ملنگٹن اصل وِچ انگریز افسراں والی ہینکڑ توں مُکت
 اُتے بھارت نوں بہمدی دی نظر نعل ویکھن والا اُدارول انگریز ہے اس
 لئی اوہ بستیاوادی درشنی توں مُکت ہے۔ اوس نوں بھارت دا کوئی درش جاں
 ورتارا جدوں بہت چنگا لگدا ہے تاں اوہ سجاوک ہی اوس نوں نمِسکار
 کر دیندا ہے۔ اس توں پتہ چلدا ہے کہ ملنگٹن، جو کینبرج یونیورسٹی
 وِچ دھرم اُتے درشن دا ویدیارتھی رہا سی، نوں بھارت دی پرکرتی، سنسکرتی
 اُتے وکاس نعل دلی سنیہ ہے۔

بھارت دی آزادی توں بعد ملنگٹن "نویں بھارت دی نبض ویکھن" اتھے
 آوندا ہے۔ برتانتکار اوس نوں جھاکھڑا ننگل اُتے چنڈی گڑھ آد وکھا

کے نویں پنجاب/بجارت دا نواں مُہاندرا وکھاؤنا چاہوندا ہے پر ملنگٹن دی ایہناں نالوں ودھیرے دلچسپی اوس نویں چیتنا نوں مہسوسن وچ ہے جھڑی آزادی توں بعد پیدا ہوئی ہے۔ اک دن اچنچیتی برتانتکار نوں شہر دے چونک وچ کھڑھی آپھی اک واقف کار ڈا کٹر مل جاندی ہے۔ ملنگٹن وی اوس بارے جانن کج رچی لیندا ہے۔ اوہ دسدی ہے کہ اوس نے شہر دی تھاں اپنے پینڈو علاقے وچ جا کے ڈا کٹری دا کم شروع کیتا ہے۔ اس دی وجہ پچھن تے اوہ کہندی ہے، ”ایتھے کجھ مشینی جیہا کم لگدا سی۔ ڈا کٹر بس اک روگ ہٹان دی اک مشین ہے۔ پیسے دیو روگ ہٹوا لو۔۔۔ پر گل ہور ای

اے۔۔۔ کدی کدی تاں مینوں اس طرح لگدا اے جو میں اپنے پنڈاں وچ اپنے طریقے نعل پھر کے اوتھوں دیاں عورتاں وچ جان پا رہی ہواں۔ جو میں اوناں لئی جیون دا راہ کھول رہی ہواں۔“ آپھی گل نوں ہور سپشٹ کردیاں اوہ آکھدی ہے، ”تھاڈے انگریزاں لئی ایہہ گل اسپرچ ہووگی۔ پر اتھے صحیح اے۔ جدوں اک استری جھے

چلے پھردی ہے، جس طرح دے چلے کپڑے پاندی ہے، جو چلے کردی ہے تے پھر وی آدریوگ رہندی ہے تاں ایہہ گل لوکاں دے من وچ بہہ جاندی ہے۔ اوناں دی اک دھی کول اچی ودیا ہے، جس نوں لے کے اوہ اوناں دے پھلے لئی پنڈ پنڈ پھر رہی ہے تاں پھر اوس نالوں ودھ سنکار یوگ کون ہے اک اونکار میری شکل علاقے دے ہر بندے تے ہر زنانی دے ساہنے ہے۔ ہور زنانیاں نوں کیہو جیہا جیون ملنا چاہیدا ہے ایہہ مٹھن وچ، میں کہندی ہاں، میری اس مورت دا حصہ ہے۔“

اوس ڈا کٹر دے وچار سن کے ملنگٹن بھت پر جھات ہندا ہے اتے نمسکار کردا ہے۔ برتانتکار دے ایہہ پچھن تے کہ اوہ (ملنگٹن) جد کسے وی پرانی نوں نمسکار نہیں کردا تاں پھر ڈا کٹر نوں کیوں کیتی ہے، تاں جواب وچ ملنگٹن آکھدا ہے، ”نہیں؛ ایہہ کوئی اگلا پرانی

نہیں ہے۔ ایہہ تے اک لہر وانگ ہے، اک ہوا ہے، اک رنگ ہے۔
اصل وچ ایہی تہاڈا نواں بھارت ہے۔“

برتاننکار گونٹ سنگھ ورک دے وچاردھارک جھکاء دی پُشٹی لئی کہانی
سدھے اُچار وجوں وی اک کھن انکت کردی ہے، ”نواں جہیاں بھارت
ہولی ہولی رڑھن لگ پیا ہے۔ ایہہ آس بن لگی ہے کہ کسے دن نوں
ایہہ اُچھے کھلو جائے گا تے پھر ٹرے جاں بھجے دوجے دیشاں
دے نعل جا رلیگا۔“

آزاد بھارت وچ آدھونک چیتنا دے وکاس پرتی اک ڈونگھی آستھا اتے
ہلاس گونٹ سنگھ ورک دیاں کہانیاں دی کیندری دھنی ہے۔ کہانی ’نہسکار‘
دے حوالے نعل ہی کہنا ہووے تاں آزادی نعل بے نویں ماحول نعل
اوس ادھی وسوں (ناری ورگ) نے وی اتشاہ نعل انگڑائی لئی جہڑی پورے
مدھکالین اتے مُڈھے آدھونک کال وچ خاموشی دی دلدل وچ دھسی نظر
آوندی سی۔ ایہہ گل کہانی کار اندر ہلاس پیدا کردی ہے۔ کہانی ’توڑی
دی پنڈ، ’اُجاڑ، ’نویں لوک‘ آد وچ وی اک ہاں۔ پکھی پرورتن دی
گوچ ڈور تک سُفائی دندی ہے۔ سامنتوادی اندھوشواسی روڑھیواد دی تھال
ترکسی نویں سوچ، تانا شاہی ہینکڑ دی تھال لوک راجی قدران۔ قیمتاں دی چڑھت
اتے بند سماج دی تھال کھلے۔ ڈلھے ماحول دی پروڑتا کردیاں ایہہ کہانیاں
آدھنک مگھی بھوکھ مگھی مانوواد نوں درڑھ کرن والیاں ہن۔

گونٹ سنگھ ورک دے سمکالی اتے اترکالی اجیھے بھاو۔ بودھ والے برتاننکاراں
وچ گلزار سنگھ سندھو، اجیت کور، بچنت کور، گردیو رپانا آد بہت
سارے ناں ہور شامل ہو جاندے ہن جنہاں دیاں رچناواں وچ آدھونک
بھاو۔ بودھ نوں نویں مگھ دی سرجنا دا پریرک مندیاں اوس پرتی آدر بھاوی
درشٹی اپنائی گئی ملدی ہے۔

پرگتیوادی پنجابی برتاننک پروچن دا وچاردھارک پریرک مول روپ وچ
مارکسوادی فلسفہ دونداتہک۔ اتہاسک بھوتکوواد بندا ہے۔ روس دی ۱۹۱۷ عیسوی

والی آتے چین دی ۱۹۴۹ والی سماج وادی کرائٹی و وبارک طور تے سماج واد
دے سُنپے نوں وِشو-بھر وِچ اُجاردیاں ہن۔ پنجاب وِچ وی کمیونسٹ لہر
دا پر بھاو ویہویں صدی دے دوجے دہاکے توں ہی غدر لہر آتے کِرتی-کسان
لہر دے رُوپ ’بُچ نظر آؤن لگّ پیا سی پر ۱۹۳۶ توں بعد پر گتیاوادی
رچنا-درشنی پردھان رُوپ ’بُچ پنجابی ساہت دی سنچالک ہو نِٹری۔ ”پنجابی وِچ
پر گتیاوادی کاو-پرورٹی دی وِکاس ریکھا نوں عام طور تے دو بھاگاں وِچ
ونڈیا جاندا ہے۔ ۱۹۳۵ توں ۱۹۶۰ تک پر گتیاوادی تے ۱۹۷۰ توں بعد دے
سہیں نوں نوں-پر گتیاوادی جاں جُجھاروادی دا ناں دِتا گیا ہے۔“ ۳۱

۱۹۴۷ تک پر گتیاوادی برتانتک پر وچن بھارت دے سُنترتا سنگرام نعل اک سُر
ہو کے چلدا ہے۔ اس لئی سامنتوادی روڑھیوادی قدران-قیمتال دا نکارن، بستیاوادی
سامراج دیاں دمنکاری نیتیاں دا کھنڈن، پورن آزادی آتے سماج وادی مُنگھی
چیتنا دی اُساری اس برتانت دے پر مگھ اُدیش بنے رہندے ہن۔ اجیہے
اُدیش اسدے ودھی-ودھان نوں راشٹروادی کانگرس پارٹی توں پریرت برتانت
نالوں وکھرا کر دندے ہن۔ سِٹے وجوں مہاتما گاندھی دے اہنساوادی
سنگھرش آتے راشٹری بُرجو آزی دے پونجیوادی درشٹیکون نعل پر گتیاوادی برتانتک-درشنی
دا متّجید قائم رہندا ہے۔ پنجاب وِچ بھگت سنگھ دی اگوائی والی نوجوان
سجھا دی کارج-شیلی نعل سانجھ توں اس وکھرتا دا انومان بھلی-بھانت ہو
جاندا ہے۔

پر گتیاوادی وچاردھارا دے سہر بھارت دی آزادی دی لڑائی نوں سماج وادی
کرائٹی دا رُوپ دین وِچ سچل نہ ہو سکے۔ ”سہوچے طور تے آزادی
پر اپت کرن تک پر گتیاوادی لہر، مارکسوادی وچاردھارا، لوک-لہراں آتے عام
جنتک اُجھار دے باویو وچاردھارک پرؤسار وِچ لوک-ہت دا انقلابی وچاردھارک
پینتڑا نہ تاں ٹھوس سدھانٹک آدھار تے کھڑھا ہو سکیا آتے نہ ہی
آزادی دی لہر توں اُتپن ہوئے لوک-ہتی مُحاوَرے نوں انقلابی وستو دے سکیا۔
وچاردھارک سنگھرش دی اگوائی مگھ طور تے پینٹی-بُرزو آ دے بھھاں

وچ ہون کرے اس دی وستو اس جماعت دیاں اتہاسک سیاواں توں اگے
 نہیں ودھ سکی۔ “۳۲ اس نراش مانسکتا نے بھارت دی آزادی نوں ادھوری
 آزادی دے روپ ’ وچ تصور کیتا۔ پنجابی دا پرگتیوادی برتانتک پروچن بھارت
 دی پورن سنتنترتا ارتھت سماج وادی ووستھا دی
 ستھاپنا نوں اُدیش بنا کے آپنا رچنا۔ کارج وینوتدا ہے۔ ” پرگتیوادی ناولکاراں
 دی دین بھارتھوادی درشنی وچ نہیں بلکہ سن سنتالی دی قومی آزادی توں
 پچھوں سنتنترتا دی لڑائی نوں نواں مورچہ دین وچ ہے۔ ایہہ مورچہ سامنتشاہی
 قومی سرماییداری تے پرکریا وادی طاقتاں دی لڑائی وروڈھ آرٹھک، سماجک
 حقاں دی لڑائی دا مورچہ سی۔ ایہناں حقاں توں سکھنی سنتنترتا نوں کنول
 (جسونت) پورنماشی (ناول) وچ ’ دیسی تے پردیسی ’ سرماییداراں دا سبھجوتہ
 کہندا ہے۔ اجیہی سنتنترتا پرگتیوادی ناولکاراں دیاں نظراں وچ کیول راج۔ ستا
 دا تبادلا سی۔ برتانوی بُرجو آزادی دی تھاں دیسی بُرجو آزادی نے لئی۔
 پر آرٹھک۔ سماجک نیاں دی سھتی ہور وی لگھ گئی۔ اوناں نے اس
 چھوتی نعل نپٹن لئی پنجابی ناول دے مُڈھ توں ہی چلی آ رہی سنتنترتا
 دی لڑائی دا گھیرا موکلا کیتا۔ “۲۳

پرگتیوادی پنجابی برتانتک پروچن دے سنمگھ پرشناں دا پرشن ایہہ رہا
 ہے کہ سماج وادی کرائتی دے سُننے نوں ساکار کرن ہت زمین کیویں تیار
 کیتی جاوے اک اونکار پرگتیوادی وچاردھارا انوسار اس اُدیش دی پورتی
 ہت پہلا پڑا آپنیاں سماجی پرستھتیاں نوں وستومکھی ڈھنگ نعل سمجھ سکے
 دا ہندا ہے اُتے دوجا ہاشیا گرسٹ کرائتی کاری شکتیاں نوں اُجھارے کرائتی
 لئی سنگھرش وڈھن دا ہندا ہے۔ بھارت/پنجاب دیاں وشیش پرستھتیاں دے
 سندرجہ وچ پرگتیوادی پنجابی برتانتک پروچن ایہناں دوہاں پکھیاں توں ہی
 کارز شیل ہندا ہے۔ سھتیاں دی سمجھ دا مسئلہ ودھیرے کرے اوناں پرگتیوادی
 برتانتکاراں نے نچھیا ہے جنہاں دا بل کرائتی دے سُننے دی تھاں
 وستو۔ بھارت دے اُتر۔ دونداں دی سمجھ اُتے رہندا ہے۔ ایہناں نوں آلوچناتمک

یہ تھوادی کیہا گیا ہے۔

آلوچناتیک یہ تھوادی دے دھارنی برتانتکار، جویں گُردیال سنگھ، سنت سنگھ
سیکھوں، سوہن سنگھ سیتل، دلپ کور ٹوانا، رام سروپ انگھی، کرمجیت سنگھ
کُسا، سورن چندن، رگبیر ڈھنڈ، اندر سنگھ خاموش، اوتار سنگھ بلنگ،
گُرچن جھلر، گُردیو رُپانا، وریام سنگھ سندھو، پریم پرکاش، بلدیو سنگھ،
پریم گورکھی، اترجیت، کَریال قزاق آد پنجاب دے پینڈو سماج وچ ذات
آتے جماعت دی ڈائیکٹس نوں سمجھن۔ سمجھاؤن نوں پہل دندے ہن۔ سگھیر،
سُرجیت سیٹھی، نرنجن تسنیم، نرندر پال سنگھ، ایس. سوز، چندن نیگی آد
شہری پریکھ وچ پونجیوادی قدران۔ قیمتاں آتے مانوی جوا۔ بودھ دے تہا
نوں مورتیاں کرن والے برتانتکار ہن۔ ایہناں سموہ برتانتکاراں دا بل
پرگتیوادی وچاردھارا دے پہلے پڑا ارتخت سماجی پرستھتیاں دی سمجھ آتے
رہندا ہے۔

آزادی توں بعد جواویں سماج دے وچن ورگاں دے اوستن وکاس دی
در وددھی ہے آتے سنویدھان وچ ذات۔ پاتی ونڈیاں نوں ختم کرن لئی قانونی
ودھان ہوند وچ آجاندا ہے پر ووبارک رُوپ وچ جھارتی سماج دی سامنتوادی
درجیبندی والی ووستھا جیوں دی تیوں کھور بنی رہندی ہے۔ اجیہی ووستھا
درجیبندی دے پیٹھے ڈنڈے تے کھڑھے ورگاں نوں آرتخت طور تے سادھنہین
بنائی رکھدی ہے، سانسکرتک طور تے پچھڑیویں دی دلدل وچ جھسے رہن
لئی مجبور کردی ہے آتے راجنیتک طور تے اپنے حقان دی چیتنا توں
وانجھے کر چھڈدی ہے۔ اس دے اُلٹ ذاتی آتے آرتخت طور تے اُچ۔ ورگ
دِنو۔ دن آپہی سختی ہور مضبوط کرے نویاں پرستھتیاں وچ وی سھاپتی دا
انگ بے رہن وچ سچل رہندے ہن۔ آزادی توں پہلاں جھڑے بستیوادی حکومت
توں پراپت ریانتاں صدقہ جا گیردار، جیلدار، بسویدار سفیدپوش آد دے
کلب حاصل کری بیٹھے سن، دے پرنپرک کلب تاں جواویں نویں لوکتتری ڈھانجے
وچ کھس جاندے ہن پر طاقت جیوں دی تیوں بنی رہندی ہے۔ اسے

طاقت راہیں اوہ لوکتنتری ڈھانچے وِچ سرپنچ، چیئرمین، منتری آد عہدیاں نوں
 پراپت کر لیندے ہن۔ دوجے شبدان وِچ صرف نال ہی بدلے ہن، سہتی
 وِچ کوئی بُنیادی پرورتن نہیں واپردے۔ مکھن سنگھ دے ناول ’لاواں‘ دا
 سرپنچ آتے حولدار جگت سنگھ ورے پاتر اس دھارنا دی پُشٹی کردے ہن۔
 ”لاواں وِچ ستنترتا توں پہلاں دا جیلدار ستنترتا توں بعد پنڈ دا
 سرپنچ بن جاندا ہے۔ نمن ذاتیاں تے شریٹیاں دی پنڈ دے باہروار
 کچی ٹھہری پنڈ دے حاکم سرپنچ لئی اجے وی ’چڑھم‘ وادھا‘ تے چوہڑے
 ہن۔“ ۳۴

اسے طرح بلیسر سنگھ سندھو دے ناول ’دھوڑ اڈدی رہی‘ وچلا ٹھیکے دار
 اقبال سنگھ پیسے آتے تکرّمبازیاں دے بلیو تے راجسی طاقت ہتھیاون وِچ
 کامیابی حاصل کردا ہے۔ ”دھوڑ اڈدی رہی ناول وِچ پنچانتی چوٹاں دا
 درش پونجیوادی لوک راج دی اصلیت نوں اُجا گر کردا ہے۔ اس وِچ راج-ستّا
 نوں ہتھیاون لئی ہر جھانت دے ان-مٹگھی ہتھکنڈے ورتے جاندے ہن۔
 شراب، پیسہ، ذات-برادری، اپت دے کھیکھن دیا جگتاں راہیں سادھو (ورودھی
 امیدوار) دے ’مُجھھے ننگے‘ تے ’کمی کمین‘ ہون دی آرتھک-سانسکر تک
 سہتی نوں بھنڈیا جاندا ہے تے ٹھیکیداراں دے ’رہیشپئے‘ نوں وڈ آیا جاندا
 ہے۔“ ۳۵

ٹھیکے دار آپنی سچلتا لئی پولیس دے ڈنڈے آتے سرکاری پر بندھ دی دُوررتوں
 وی کھلے کے کردا ہے۔

نچھیاں پرسہتیاں وِچ اوہ سبج برکتاں جو ستنترتا پراپتی آتے تھوڑھے-بہوتے
 اُدیوگ وِکاس نعل پیدا ہونیاں سن، سادھن-ساپن ورگاں دی جھولی وِچ
 جا پیندیاں ہن۔ سیئے وچوں نمن-ورگاں دی سہتی۔

وِچ کوئی گولٹیوگ پرورتن نہیں آوندا۔ اوہ آپنی جاتیگت ہیبتا آتے آرتھک
 کمزوری کارن انٹگھی جیون جیون لئی مجبور ہندے ہن۔ گُردیال سنگھ
 دے ناول ’مڑھی دا دیوا‘ دا مکھ پاتر جگسیر ایہناں نمن ورگاں دی

پرتیندھ مِثال پیش کردا ہے۔ ناول دی مول سہسیا جگسیر دے ویاہ نہ ہو سکن نعل پیدا ہندی ہے۔ جگسیر دی کمزور آرٹھک سہتی توں وی ودھیرے اوس دی سانسکر تک طور تے نمن سہتی اوس دے دکھانت دا کارن بندی ہے۔ جگسیر دی ماں ساہسیاں دی کڑی سی اتے اُدھل کے آئی ہون کارن 'پیکیاں واہری' ہون دا سنتاپ ہنڈھاؤن لئی مجبور سی۔ اس لئی جگسیر نوں 'پن' دا ساک نہیں چڑھدا۔ آرٹھک طور تے وی جگسیر اوس سہیں ٹیبا محسوس کردا ہے جدوں اوس نوں پونجیوادی رشتے پچھاڑ کے سٹ جاندا ہن۔ جا گیردار پریوار دا وارث بھنتا اپنے پونجیوادی ہتاں نوں موہرے رکھدیاں پوری کھورتا نعل اپنے اوہ چار وگھے واپس لے لیندا ہے جہڑے کدے اوس دے پُرکھیاں نے جگسیر دے باپ نوں محنت-مشقت دے عوض وچ مان-سنتار اتے بھرپن نعل دتے سن۔ جیون نعل جوڑی رکھن والے سبھ بھرم ٹٹ جان نعل جگسیر دی دشا گھٹ-گھٹ کے موت ول ترن دی ہو نڈدی ہے۔

جگسیر وانگ ہی دلپ کور ٹوانا دے ناول 'ایہہ ہمارا جیونا' دی بھانی وی اپنے مانوی گورو توں وانجھی رہ کے دکھانتک انت تک پہنچدی ہے۔ اپنے چھڑے رہ گئے دیوراں-جیٹھاں دی کام-پورتی دا سادھن بنن توں انکاری ہون دا سٹہ ایہہ نکلا ہے کہ سانجھا پریوار ٹٹ جاندا ہے اتے بھراواں دے جھگڑے وچ بھانی دے پتی سروں دا قتل ہو جاندا ہے۔ بھانی دے پیکے وی اوس نوں نہیں جھلے اتے اوہ رُلدی-کھلدی نریئے عملی دے وس پے جاندی ہے۔ اوتھے وی اوس نوں کٹنا نصیب نہیں ہندا اتے اوہ اگے وچ دتی جاندی ہے۔ بھانی دی ہوند کتے وی اک وستو توں ودھیرے ارتھاں دی دھارنی نہیں بندی۔ اردھ سامنتی سہاج وچ عورت دی ہین سہتی نوں بھانی دے دکھانت راہیں بھلی-بھانت محسوس کیتا جا سکدا ہے۔ مرد-پردھان سامنتی سہاج دے سنسکار مرداویں ہوں اتے لالسا دے روپ وچ تاں بھانی دے دکھانت نوں ودھاؤندے ہی ہن، ایہہ سنسکار بھانی دے اوچیتن دا انگ

بن کے وی اوس نوں وستو-رُوپ بھائی رکھدے ہن۔ پھلسروپ اوہ چپّ چاپ
 ہی ہریک زبر نوں سہن لئی مجبور ہندی ہے۔ پنجاب وچ اُچ-شریہی دا
 درجہ حاصل کر چُکئی جٹّ ذاتی وچوں ہون دے باویود بھانی دی سہتی ووبارک
 رُوپ 'بچِ نمنِ ورگاں توں کوئی بھتی وکھری نظر نہیں آؤندی۔ ناول دے
 "وینگ سنسار وچ بھانی دا کردار جا گیرداری ورتارے ادھین منکھی بے قدری
 دا آتے عملی دا کردار ورتارے دی ٹپنسکتا دا پرتیک بن کے اُجھدا
 پرتیت ہندا ہے۔" ۳۷

آلوچناتمک یھارتھواد دے دھارنی برتانتکاراں دا ودھیرے بل بھوین وستو-سہتی
 دی وکھرتا دا یھارتھک چتر اُجھارن آتے ہی رہندا ہے پر نعل نعل
 اوہ ہاشیا گرسٹ پاتراں دے روہ نوں وی مورتیان کرن دا اپرا لا کردے
 ہن۔ مثال وجوں اوناں پاتراں نوں ہمدردی نعل چتریا گیا ملدا ہے
 جھڑے بھوین سہاپتی نعل سدھا سنگھرش وڈھن دی حالت وچ نہیں پر اوہ
 سہاپتی دا انگ بن کے اوس دے روں-رُخ چلن دے اچھلاشی وی نہیں۔ ایہناں
 پاتراں دی ہار جاں دکھانتک انت وی پاٹھک دی چیتنا آتے ہاں۔ پکھی
 پر بھو چھڑدا ہے۔ 'مڑھی دا دیوا' دے کیندری پاتر جگسیر نوں ایوں ہی
 چتریا گیا ہے۔

گردیال سنگھ دے ناول 'انہوئے' دا بھنا پرگتیوادی وچاردھارا نعل
 سیندھت نہ ہون دے باویود انیا دے وروڈھ سدھا سنگھرش وڈھدا ہے۔
 "آپنے آئے-دو آئے پرتی اوس دا (بھنے دا) رویہ کٹاخمئی آتے اٹھ-بھرپور
 ہے۔ اوس دے چرترو وچ جاگ رہے پرولتاری دیاں سہبھاونواں موجود
 ہن۔ آپنی کاریگری دا مان اوس نوں کھیت-مزدور وانگ مانوتا وروڈھی شکتیاں
 اگے گوڈے نہیں ٹیکن دیندا۔" ۳۸

جھے آلوچناتمک یھارتھواد برتانتکار پاتراں دے روہ نوں وستو-سہتی
 دیاں سہبھاونواں دے دائرے وچ رکھ کے چتر دے ہن اوتھے پرگتیوادی یھارتھواد
 دے دھارنی برتانتکاراں دا چھوکس سماج واد دے سہنے دی اُساری آتے ودھیرے

رہندا ہے بجاویں اجیہا کردیاں اوناں دے برتانت دے یٹھارتھوادی سروپ نول
 ٹھیس وی لگدی ہووے۔ اس پر سنگ وچ جسونت سنگھ کنول دا ناں سبج توں
 اُجھرواں ہے۔ وشیش کر کے نمن آتے مدھلی کسانا وچلے سنگھرشمنی تتاں
 نول کنول اُجھار کے پیش کردا ہے۔ ناول رات باقی ہے، وچلا مگھ پاتر
 چرن اک اجیہا ساہسی نوجوان کمیونسٹ ہے جھڑا مظارا لہر دا آگو
 بن کے جا گیرداری وروڈھ سدھی ٹگر لیندا ہے۔

پنجاب وچ نکسلبازی لہر دے اُجھار سمیں لکھے گئے ناول 'لہو دی لوہ'،
 وچ ہھیار بند سنگھرش راہیں سماج واد دی سٹھاپنا نوں رچنا۔ پریوجن بنا
 کے پیش کیتا گیا ہے۔ چوٹاں راہیں ستا۔ پرورتن دی بھرانٹی توں مُکت ہون
 نعل ہی نکسلبازی لہر دا اڈے ہویا سی۔ اس ناول دے کرائتی کاری پاتر
 و مہر

سنگھ، پیتو، دھیرو رام، ماسٹر ہیر سنگھ آد و اک پاسے سٹھاپتی وروڈھ
 سنگھرش کردے ہن آتے دوجے پاسے آپے ذاتی-جماعتی چرتر دے پرتیگامی
 سنسکاراں نعل۔ بجاویں نکسلبازی لہر وانگ ہی اس ناول دے پاتر وی سماج واد
 دے سُنپنے نوں حقیقت وچ بدل دین توں اسمرتھ رہندے ہن پر اوناں
 دا سنگھرش پاٹھک دی چیتنا وچ سٹھاپتی دے شوشٹکاری آتے دمنکاری سروپ
 وروڈھ نفرت دا بیج ضرور بو دیندا ہے۔

شہری پرپیکھ والا پرگتیوادی پنجابی برتانتک پروچن پر مگھ طور تے
 مانوی بھاو-بودھ دے پینتڑے توں پونجیوادی ووسٹھا نعل سنواد 'بچ پیندہ
 ہے۔ اڈیو گیکرن آتے بازاریکرن دی پرکریا دا مُڈھلا اثر شہری جن-جیون
 آتے پینا آرنج ہندا ہے۔ سٹے وجوں مانوی بھاو-بودھ دی تھال آرتھک
 رشتے پر مگھتا حاصل کرن لگدے ہن۔ اس وشے نوں رچنا-وستو بناؤن
 والا سبج توں پر مگھ برتانتکار سگھیر ہے جھڑا پرگتیوادی کون توں کھڑ
 کے شہریکرن دی پرکریا نوں واچدا ہے۔ "... اوہ (سگھیر) اس سماج دا
 چتر وائیں سمیں سماج وادی سماجک پر بندھ وچ کھڑو کے اس نوں دیکھدا

ہے۔ ایہہ سماجک پربندھ نرسندیہ بھارت دی دھرتی اُتے نہیں، اُس توں پرہاں
 جاں اُس دی کلپنا وِچ ہے...۔ 'سڑکاں تے کسرے' ناول وِچ اوہ بھارتی
 سماج دے پونجیوادی ڈھانچے دی روگی اوسٹھا اُتے اس وِچ جھنگدے مینا
 ورگے پاتراں دی ترس یوگ حالت نوں چتردا ہویا وی اوناں نوں نراش نہیں
 ہون دیندا کیونکہ اُس وانگ اوسدے بہوتے پاتر وی اس سماج توں
 پوری طرح سُچیت ہن۔... اس ناول وِچ اجیہے پاتر وی ہن جہڑے غریبی
 اُتے ویہل دی حالت وِچ سڑکاں اُتے گھم کے راتاں گزاردے ہن، پر
 جنہاں وِچ منگھتا اجے جیوندی ہے۔ ایہہ منگھتا ہی اوناں وِچ چنگے
 جھوکھ دی اُمید نوں مگھدیاں رکھدی ہے۔ "۳۹"

ویہویں صدی دے نوویں دہاکے وِچ اُجریا پنجاب سنکٹ پنجابی برتانتکار
 اگے اک وڈی چھوٹی پیدا کردا ہے۔ سخاپتی (ہندو بُرجوا شریقی دی
 پرتیندھ کانگرس پارٹی دی سرکار جو اُس سمیں کیندر وِچ شاشک سی)
 وٹوں سپردانک۔ چیتنا نوں اک جگت وجوں ورت کے اپنے آرتھک اُتے سیاسی
 ہتاں نوں سُرکھتیت رکھن دی نیتی مول روپ وِچ پنجاب سنکٹ دا کارن
 بندی ہے۔ سخاپتی دی اجیہی نیتی دا تئسار نہ سمجھ سکھن دی صورت وِچ
 عام لکائی بجاویں ہندو۔ سکھ دیاں دو دھراں وِچ ونڈی جان کر کے فرقو
 تاء دا سنتاپ جھیلدی ہے پر پنجابی برتانتکار اپنے پرگتیوادی درشتیکن
 صدقہ اس نیتی نوں ڈونگھائی تک پچھانن دا سچل یتن کردا ہے۔ وریام
 سنگھ سندھو دی کہانی 'جھجیاں باہیں' پنجاب سنکٹ نعل پیدا ہوئے سموچے
 درش دا پرتیکاتمک پرگٹاوا کردی ہوئی سخاپتی دے مُنافاوا دی، فرقو اُتے
 ستاوا دی منشیاں نوں اُگھاڑ کے پیش کردی ہے۔

کہانی 'جھجیاں باہیں' دی اُپرلی پرت تاں ایہہ دسدی ہے کہ ایہہ اک
 ہندو پریوار دی آرتھک لڑائی اُتے پروارک رشتیاں دی ٹٹ۔ جھج دی کہانی
 ہے پر اس دی ڈونگھ سنرچنا ایہہ سنکیت کردی ہے کہ ایہہ کیندر وِچ
 سخاپت محکمران ورگ اُتے پنجابی جن۔ سادھارن وچلے سنگھرش دا برتانت ہے۔

”اس کہانی دے چنھ پر بندھ دی ویا کھیا کریئے تاں اوہ ایوں ہوویگی
 کہ کیول (پنجاب دا جن-سادھارن) ہے؛ جہڑا سارے ٹبر جھاو سہوچے بھارت
 لئی ان-داتا ہے۔ سروں کیندر ہے، جسدا منورخہ انگریزاں والی بستیاوادی
 نیتی راہیں کیول روپی پنجاب (دے جن-سادھارن) دی لٹ-کھسٹ کرے اوس نوں
 ادھین رکھنا ہے۔ رٹائز ہویا فوجی (سروں تے کیول دا بھرا) اوہ شکتی
 ہے جہڑی پنجاب نوں نعل رکھ کے لٹن لئی سروں دی مددگار بندی ہے۔
 پورا پریوار بھارت دا جن-سادھارن ہے جس نوں سروں سو پٹھیاں پٹیاں
 پڑھا کے اپنے نعل لاؤن دا سچل یتن کردا ہے۔ ایوں پنجاب (دا جن-سادھارن
 و کیول) اوناں ہتھوں ہی لٹیا-پٹیا جاندا ہے، جنہاں نوں اوہ وڈے
 بھرا جان کے آپیاں باہاں سمجھدا سی۔“ ۴۰

پریم پرکاش (ایہہ اوہ جسیر نہیں)، موہن بھنڈاری (سانجھ، پاڑ، مون
 دی اکھ)، اترجیت (وٹھ)، دلیر چیتن (پرچھاویں)، بلدیو سنگھ (رات دی
 لگھ وچلا سورج) آدیاں کہانیاں جتھے سہاپتی دی فرقو وچاردھارا
 ول سنکیت کردیاں ہن اوتھے نعل ہی جن-سادھارن لئی سپردانگ سانجھ دا
 پرتمان پیش کردیاں ہن۔ پنجابی برتانتک پروچن دی ایہہ اُسارو وچاردھارک
 پرورتی اک پاسے کیندری سہاپتی دے شوشکاری آتے دمنکاری وچاردھارک
 سروکاراں دا تلھا پرتیو تر سرجدی ہے اتے دوجے پاسے سکھ کھاڑکواں
 دی وچاردھارا توں وٹھ تھاپدیاں اوس دے آتکوا دی پکھ نوں وینگ دا
 نشانہ بناؤندی ہے۔

اُتر-سنترتا کال دے پنجابی برتانتک پروچن دا تیجا رُجھان اوس ویکتیوادی
 چیتنا نعل سبندھت ہے جہڑی اُدیو گیکرن آتے شہریکرن دی ہچڑا-دچڑی (پھیرت)
 دی اُبیج سی۔ اس رُجھان دے وچاردھارک سروپ نوں آدھنکواد دا ناں
 وی دتا جاندا ہے۔ ”ساجک جیون دے اُتر-ورودھ آدھونک منگھ دی چیتنا
 وچ وکراں بھارت دے روپ وچ پھیلدے ہن۔ اک پاسے اوہ پلاڑیگ
 آتے تکنالوجی دیاں حیران کر دین والیاں پراپتیاں آتے گورو انوجو

کردا ہے آتے دوجے ب
 نئے پرمانو شکتی آتے جنگ دی اپار وناش کاری سمجھاون دا نرنتر تر اس
 ہر پل اوس دی چیتنا دے نعل تردا ہے۔ اک پاسے منگھی چیتنا
 تے شکتی دی اپار سمجھاون دے جھلکارے اوس دی کلپنا وچ وشو۔ امن
 آتے اجل بھوکھ دے سُننے لٹکاندے ہن آتے دوجے پاسے پونجیواد تے
 سامراج دی اپار لالسا ہے جو امن آتے منگھی خوش حالی دیاں سموہ شکتیاں
 نوں آپنے سوارتھ لئی لامبند کرن لئی تپتر نظر آوندی ہے۔ یخارتھ دے دوند
 دی ایہہ سھتی بڑی وکراں ہے۔ آدھنکوادی چیتنا آپنے آتھپرک چرتر دی
 پریرنا دے کارن اس دی ونگار نوں پروان کرن دے سسرتھ نہیں۔ ۴۱
 اس وچاردھارا توں پریرت پنجابی برتانت وچ سہی آتے تھڑکی مانسکتا
 والے اوس لگھو منگھ نوں کیندري پاتر بنایا جان لگدا ہے جس دے
 ڈر، سہم، سوارتھ، وہم، بے گانگی، بین۔ بجاو، اپرادھ بودھ، اڈیشہیتنا آد
 اوس نوں استتوی سنکٹ دا شکار بنا دندے ہن۔ اس لئی ایہہ پنجابی
 برتانتک پروچن استتوادی وچاردھارک ادھاراں والا ہے۔
 پنجابی برتانت دے اتھاس وچ ایہہ رُجھان ۱۹۶۰ دے قریب پریوگوادی
 لہر دے پرجاواں نعل پیدا ہندا ہے آتے دوسرے ساہت۔ روپاں وانگ برتانت
 نوں وی پرجاوت کرن لگدا ہے۔ بجاویں ایہہ رُجھان وستو۔ سھتی دے واستوک
 پریرکاں دی تھال پچھم دے گیان۔ ساہت توں ودھیرے پریرت سی پر پنجاب
 وچ اس دے ہوند گرہن کرن لئی انوکول پرسھتیاں دا مولوں بجاو وی
 نہیں سی۔ صنعتیکرن دے پاسار، نوکری۔ کھیتر وچ وادھے آتے نجی کاروبار
 راہیں شہراں وچ
 وسیبے کرن نعل پنجابی مدھورگ آتے پیسہ۔ پردھان قدران۔ قیمتاں آتے ویکتی گت
 لالساواں دا پرجاو ودھن لگ پیا سی۔ بھائیچارک سمبھک۔ چیتنا دا روپانترن
 ویکتیوادی بجاو۔ بودھ وچ ہونا لازمی سی۔ دوجی وشو۔ جنگ وچ ایٹھی ہتھیاراں
 نعل ہوئی ویاپک منگھی تباہی نے پچھم وچ آدھونک چیتنا دے مارو

پکھ دا بودھ وی بھلی-بھانت کروا دتا سی۔ وگیا نک جگتاں آتے بستیاوادی
 سامراج دے گھجیوڑ دا منگھ ورودهی چہرہ پنجابی درشتی پہلاں ہی بہت
 نیٹریوں ویکھ چکھی سی۔ اس لئی نرول وگیان جاں آدھونک چنتن راہیں
 منگھی وکاس دی مٹھ ٹٹن نعل استتواوادی برتانتک پروچن نوں اُچیچا
 بل ملیا۔

پچھم وچ جد اڈھنکوادی چنتن دا پاسار ہویا سی تاں اوس دے مول
 پریرکاں وچ دوجے وشو یڈھ دے مارو اثراں دا وڈا ہتھ سی۔ اوس
 سہیں سہیتا دے وکاس دے سنکلپ بارے پندر-چنتن دا آرنج ہویا سی جھوین
 کہ اوس دی سُر ودھیرے کرے نراشاوادی ہی سی۔ ”انگریزی ساہت وچ
 اس دے (اڈھنکوادی دے) خاص نسچت وچار دھارائی ارتھ سن، جنہاں دا مول
 مدعا ایہہ سی کہ منگھتا لئی آس تے روشنی صرف مجھوت وچ سی آتے
 جھوکھ؛ نرسندیہ ہنیرا سی۔ سہیتا دے وکاس نعل بندے دی مانوتا دن-ب دن
 اوس توں کھسدی جا رہی ہے آتے روشنی اوس دے باہر نہیں بلکہ اندر
 ہے۔“ ۴۲

اڈھنکوادی پنجابی برتانتک پروچن وچ منگھ دی مانسک ویا گلتا نوں
 اتہاسک آتے راجنیتک کون دی تھاں ودھیرے کرے پریکرتیاوادی کون توں کھڑ
 کے دیکھن دا یتن کیتا گیا ہے۔ اس نعل ایہہ پرشن اگریجھومت ہندا
 ہے کہ کی منگھ آپے مول سچاں جاں پریکرتی وجوں ہی سو آرتھی، ویکتیاوادی،
 ہنسک، جھیگرست، آپ ہدرا، فضول، اگلا، ویا گل آد تاں نہیں اک اونکار ۳۴

جے اجیہا نہیں تاں سہیتا دے وکاس جاں منگھ دے وگسن نعل مانوتا
 وکست ہون دی تھاں کھردی کیوں جا رہی ہے اک اونکار
 اس نظریے توں پونجیاوادی ہچڑا-دچھڑی دے سندرج وچ منگھی-وہار نوں
 آپییاں برتانتک رچناواں دا آدھار بناؤن والے پنجابی رچناکاراں وچ
 سرجیت سنگھ سیٹھی، نرنجن تسنیم، سرجیت بانس، پریم پرکاش، رندر روی

آد پر مگھ ہن۔ ایہناں برتانتکاراں دی رچنا-درشٹی پر تکھ روپ 'چ اتہاسوادی
 نہیں، اس لئی پر گتیوادی آلوچکاں ولوں ایہناں دی تکھی آلوچنا کیتی
 گئی ہے۔ پنجابی دے کہانی برتانت دے پرسنگ وچ کیتی ٹپنی وچ ٹی. آر.
 ونود نے کجھ اجیہی تکھی سر 'چ لکھیا ہے، 'اس' آدھنکوادی
 رچنا-درشٹی توں پریرت نویں کہانی دی مگھ دھارنا ایہہ ہے کہ مگھ
 پرکرتی وجوں اگلا، خد غرض، ہوچا آتے نگوٹا ہے۔ پرکرتی توں سنسکرتی
 ول دی یاترا، مگھی سہجاء دے پرورتن دی لکھانگ نہیں، اوس آتے
 پردے دی جاں دباؤ دی سوچک ہے۔ اگلا مگھ پرکرتی دیاں شکتیاں

ساہویں نتانا ہے اس لئی اوہ ایہناں آتے قابو پاؤن لئی سنسکرتی دی
 سرجنا کردا ہے۔ پر آپنی سرجنا نعل وی اوہ اپنت دا رشتہ قائم
 نہیں کر سکدا کیونکہ اس سرجنا دا سہجاء سہجاک ہے آتے مگھ دا
 آپنا آپا 'اکلتا' آتے 'غرض' دا غلام ہے۔ اس پرکار غلامی مگھ
 دی ہوئی ہے جس توں بچاؤ دا کوئی راہ نہیں۔ سو سنکٹ سدیوی ہے جس
 دا سیندھ وشیش بھانت دی سنسکرتی نعل نہیں ہے سگوں مگھی پرکرتی دی
 اٹلتا نعل ہے۔ مگھ دی ہوند بابت آپنی اس اتہاسک پہنچ صدقہ
 آدھنکوادی نویں کہانی ویکتی دے اٹل سنکٹ، وشاد آتے نراشتا دی
 بات پاؤندی ہے۔ "۴۴"

آدھنکوادی پنجابی کہانی آپنی کیندری دھنی وجوں اٹھائے گئے پرشناں دے
 اتہاسک

درشٹی توں اتر نہیں دندی آتے نہ ہی پرشناں دی اُتپتی دے پریرکاں
 دا سپشٹ بودھ کراؤندی ہے۔ اس پگھوں وی ایہہ اتہاسمگھی پر گتیوادی
 آلوچنا دے ترسکار دی بجا گئی بندی ہے۔ پرسدھ کہانی کار پریم پرکاش
 دیاں کہانیاں سیندھی اجیہے وچار پرگٹائے گئے ملدے ہن، "پریم پرکاش
 دی پُستک مگھی دیاں کہانیاں دی پچھلے دینیں بڑی چرچہ ہوئی ہے۔ ایہناں

کہائیاں دے پاتر شہری نو۔ دھنی شریہی نعل سبندھت ہن جنہاں دے جیون
 وچ جے کوئی سہسیا ہے تاں کام۔ سبندھاں دی ہے۔ ایہہ سہسیا اوس نے
 انج پیش کیتی ہے جویں اس دا نیٹرا اسمجھو ہووے۔ ’ڈیڈ لائن‘، ’مگتی‘
 ، ’گھر‘ کہائیاں دے استری پاتر ویاہ۔ اندرے جنسی سبندھاں توں وی انسٹشٹ
 ہن آتے ویاہ۔ باہرے سبندھاں توں وی۔ اوناں دی تریپتی کس گل وچ
 ہے، اس دا گیان نہ اوناں نوں ہے، نہ کہائی کار نوں آتے نہ ہی
 پاٹھک دے پلے کجھ پیندہ ہے۔ انج گدا ہے جویں ’اتریپتی‘ مگھ دی
 سدیوی ہوئی ہووے۔ پروانت کام۔ سبندھاں توں ورجت کام۔ سبندھاں تک دی
 اوناں دی یاترا وچ اک وی پڑا اجیہا نہیں آوندا جتھے اوناں دی
 جگن اک پل لئی وی شانت ہندی ہووے۔ پرجاوا ایہہ پیندہ ہے کہ مگتی
 دی تلاش بے ارتخہ ہے۔ اس نام دی شے کوئی ہے ہی نہیں۔ آرتھک سگھ۔ سوڈھا،
 سماجک حیثیت، دھارمک وشواس، پتی۔ پتنی سبندھ، پیار آتے جنسی سنجوگ و
 سنکھیپ وچ پرکرتی جاں سنسکرتی دا کوئی وی روپ ویکتی دے آپے
 نوں تریپتی دین دی سمرتھا نہیں رکھدا۔ جے سہتی اتنی نراشاجنک ہے تاں
 قدراں۔ قیمتاں دی گل فضول ہے، سنگھرش بے ارتخہ ہے، ملانگن دا کوئی مطلب
 نہیں۔ ۴۵“

پریم پرکاش دیاں کہائیاں اس قسم دیاں انا تہاسک جاں نرول کالپنک
 خیالاں آتے اُسریاں ہونیاں وی نہیں جویں کہ اُپروکت ٹپھی ’چ دوش
 لایا گیا ہے۔ ایہناں دی پڑھت پاٹھک دے من وچ ایہہ سارتھک پرشن ضرور
 پیدا کردی ہے کہ اوس دے پاتر سب کجھ ہندے ہندے وی اتریپت کیوں
 محسوس کردے ہن اک اونکار لیکھک دا مول مقصد پاتر دے وبار راہیں
 اجیہے پرشن اُجھارنا ہی ہندا ہے۔ اوس دے پریرکاں بارے جاں اتر
 لجن دا کارج چنتک دا ہندا ہے۔ جویں نائک کار اہسن دا کھن ہے،
 ’میرا سروکار پرشن اُجھارن نعل ہے، جواب دین نعل نہیں۔ اسے طرح چہیخو
 دا کہنا ہے، لیکھک دا فرض کیوں ترکہنی (رائسونابلا) پرشن اُجھارنا ہندا

ہے۔ بھت سارے تھواں تے تالستائے ورگے لیکھک وی ترکوہونے (نرائسونا بلا)
 جواب دے بیٹھدے ہن، پر ایہہ کوئی رچنا نوں اپر مانگ (نوالدراٹا) نہیں
 بنا دیندا جے اوہ رچنا ترکمئی پرشن اُتے ادھارت ہووے۔ “۴۶
 پریم پرکاش دے پاتراں دی اتریپتی دیاں جڑھاں اُچ۔ مدھورگ دی ستنترتا
 دی نرنکُش خواہش وچ سہت ہن۔ ایہہ خواہش نسچے ہی مدھورگی ویکتی
 دے سہوک چیتنا توں اہجھ ہون اُتے بھرپور سوے۔ تریپتی نوں سرووتم
 پرتیمان مٹھ لین اُپرنت پرچنڈ ہندی ہے۔ پونجیوادى ووسھا دی آمد پنجاب
 دے اک سیمت پر سنپن ورگ لئی اجیہی ستنترتا جاں اراجک چیتنا لئی
 زمین تیار کر دندی ہے۔ اگے جا کے اُپھوگتاواد اسے چیتنا دی سکھر
 ہندا ہے۔ استتووادى پنجابی برتانت دی بھومکا پونجیوادى دُور دے اجیہے
 اساویں وکاس دا بھارتھ اگھاڑن وچ نہت ہے۔ اس لئی اسدھے رُوپ
 وچ اجیہا برتانت سہاپتی دے پونجیوادى ہتاں اُپر آلوچناتیک جھات ہو
 نبڑدا ہے۔

سوچے رُوپ ‘چ ویکھینے تاں اُتر۔ ستنترتا کال دے تے برتانتک
 رُجھان ہی آپے آپے وچاردھارک سروکاراں انوسار اک پاسے آدھونک چنتن
 اُتے پونجیواد دے منگھپکھی خاصے نوں پرگتیشیل مندیاں اس نوں کلیانکاری
 مندے ہن اُتے دوجے پاسے سہاپتی ولوں وگیانک تکنیک، آدھونک چنتن
 اُتے سرمائے نوں اک جگت وجوں ورت کے آپنی راجسی ہوند نوں پکھی۔ پیڈھی
 اُتے چرسھائی بھائی رکھن دا پاج اگھاڑدے ہن۔ اُتر۔ ستنترتا کال دے
 پنجابی برتانتک پروچن دا سروپ پر مٹھ طور تے وستومکھی (رلہکھو جڈک)
 سہاء والا رہندا ہے اُتے پریوجن پونجیواد دے امانوی چرتے ورودھ سنگھرش
 دا پرتیمان سرچن والا ہے۔

حوالے اُتے ٹیپیاں

۱. رتن سنگھ جگئی (سنپا.)، جنگ سنگھاں تے فرنگیاں، پنہ ۳۷.

۲. کِرپال سنگھ نارنگ، ”پنجاب ۱۸۴۹ توں ۱۹۰۰ عیسوی تک“، گنڈا سنگھ (سنپا)، پنجاب، پنہ ۱۹-۲۰.

۳. ”رپورٹ آن دی ایڈمنسٹریشن آف پنجابی ٹیریٹریز : ۱۸۵۳-۱۸۵۵ توں ۱۸۵۵-۱۸۵۶“، اُدرت تارہ سنگھ، بھارتی سٹنترتا اندولن دا اتہاس، جلد ۱، پنہ ۳۳۲.

۴. اوہی، پنہ ۴۶۱.

۵. کھسونت سنگھ، سکھ ہسٹری (۱۹۸۸-۱۳۶۹)، پنہ ۲۷۹.

۶. سنگت سنگھ، اتہاس ’بچ سکھ‘، پنہ ۱۳۵.

۷. اوہی، پنہ ۱۷۵.

۸. ڈھرانٹر ڈھانوں، ٹھہا انراٹچہاد وڈ ٹہا اوارٹھ، پ. ۱۶۹.

۹. اجیت سگھ سرحدی، پنجابی صوبے دی گاتھاء، پنہ ۱۸۰.

۱۰. روندرووی، ورثہ تے ورتیمان، پنہ ۲۶.

۱۱. ٹھوٹا، یوگاندار شنگھ، وندارنزاٹون وڈی بندان ٹھراوٹون، پ. ۸۶.

۱۲. تیجونت گل، پنجابی پروچن، پنہ ۲۵۸.

۱۳. رتن سنگھ جگلی، اوہی رچنا، پنہ ۳۳.

۱۴. راجندر پال سنگھ، اُتر-آدھونکتا، پنہ ۱۰۴.

۱۵. اوہی، پنہ ۱۰۷.

۱۶. اوہی، پنہ ۱۰۶.

۱۷. عطر سنگھ، ساہت سنویدنا، پنہ ۸۷-۸۸.

۱۸. مثلے گلپ دے، پ

تا ۳۱.

۱۹. ٹی. آر. ونود، نانک سنگھ پڑھدیاں، پنہ ۲۶.

۲۰. اوہی، پنہ ۱۸.

۲۱. اُدرت، رامدھاری سنگھ ونگر، سھیاچار دے چار ادھیائے، پنہ ۶۸۸-۶۸۹.

۲۲. ٹی. آر. ونود، اوہی رچنا، پنہ ۱۰۵.
۲۳. کرتار سنگھ ڈگل (سنپا)، مسافر دیاں کہانیاں، پنہ ۴۲۶-۴۳۲.
۲۴. اوہی رچنا، پنہ ۱۲۸-۱۳۲.
۲۵. عطر سنگھ، ساہت سنویدنا، پنہ ۲۱۸.
۲۶. ”اسیں دیکھ سکدے ہاں کہ ۱۹۴۸ توں مگروں بھارت سرکار دی صنعتی نیتی پہلاں قوم پرستان وٹوں اُلکی گئی نیتی توں اگے نہیں گئی۔ جواہر لال نہرو اس سبندھ وچ کوئی نوینتا کار نہیں سن، سوائے اس گل دے کہ اک پروگرام نوں، جسوں پہلاں دے قوم پرستان نے راج-سمہیت (سہرپت) سرمائیداری کیہا سی۔ اُونے اوسے نوں پہلاں مسی آرٹھکتا اتے مگروں ”سہاج وادی ڈھانچہ“ کیہا۔... کہ جھکھری تے بے روزگاری کارن لوکاں نوں قابو رکھن لئی اندرا گاندھی، نے وی سہاج واد دا نعرہ اپنا لیا۔“

- جگوان سنگھ جوش، پنجاب وچ کمیونسٹ لہر، پنہ ۲۴.
۲۷. ”جواوین اکالی لیڈرشپ ۱۹۴۷ توں لے کے ہی سکھ قوم نعل ہون والی ہر وکر بیازی، بے انصافی تے دھکیشاہی وروڈہ نرنتر آپنا روس پرگٹاؤندی تے آپنی مت تے وٹ دے حساب نعل، اس خلاف سرژ بھری جدوجہد کردی آ رہی سی پر ہندو حا کہاں دے ہنکار تے ضد بھرے رویئے دے سنمکھ اکالی لیڈرشپ دا ایہہ سیل-سہجاء روس کوئی بہوتے سارٹھک تے اتشاہی سئے نہ کڈھ سکیا۔... سکھ قوم اس نوں آپنیاں ججھارو روایتاں دے نکھیدھ اتے اپنے گورو تے سویمان دی پیٹھی وجوں دیکھن لگ پئی سی۔... ایہہ اہاساس سکھ کسانا اندر عام کرے اتے سکھ نوجوان ورگ اندر خاص کرے ودھ شدت نعل پیدا ہو رہا سی۔ اس نعل سکھ جنتا اندر اپنے ججھارو ورثے نعل موہ دُونی طاقت نعل جاگ اٹھیا اتے سنت جرنیل سنگھ جھنڈرانوالے دا کھاڑ کو انداز اوس نوں وشیش کھچ پاون لگیا۔“

- اجمیر سنگھ، ویہویں صدی دی سکھ راجنیتی، پنہ ۴۲۳.
۲۸. پرمجیت سنگھ، پرواس سہیاچارک سنکٹ، پنہ ۱۷-۱۸.
۲۹. میریاں سریشٹ کہانیاں، پنہ ۱۱۳-۱۱۹.
۳۰. اوہی، پنہ ۱۸۰-۱۸۷.
۳۱. کیسر سنگھ کیسر، پرگتیواوی وچاردھارا تے پنجابی کویتا، پنہ ۳۱.
۳۲. روندر سنگھ روی، ورثہ تے ورتمان، پنہ ۲۵-۲۶.
۳۳. جوگندر سنگھ راہی، مٹلے گلپ دے، پنہ ۹۱.
۳۴. سکھدیو سنگھ کھاہرا، پنجابی ناول وچ سانسکر تک چیتنا، پنہ ۱۳۶.
۳۵. اوہی، پنہ ۱۵۴-۱۵۵.
۳۶. جوگندر سنگھ راہی، پنجابی ناول، پنہ ۱۱۲.
۳۷. اوہی رچنا، پنہ ۱۸۶-۱۸۷.
۳۸. کیسر سنگھ کیسر، ورگ سنگھرش تے گلپ-سابت، پنہ ۷۷.
۳۹. اوہی، پنہ ۸۰.
۴۰. بلدیو سنگھ دھالیوال، وریام سنگھ سندھو دی کہانی-سروپ تے وویک، پنہ ۱۰۴.
۴۱. کرمجیت سنگھ، آدھونک پنجابی کاو دھاراواں دے وچاردھارا، آدھار، پنہ ۱۷۴.
۴۲. جوگندر سنگھ راہی، سماں تے سواد، پنہ ۱۶۴.
۴۳. س ٹھہا وٹھولو گچال واء گووارنگ ٹھا ماگا وڈ مان ن ٹھا اورک وڈ لاندنگ مودارنسٹ ارٹارس س ٹھا اناچٹ وپوسٹا وڈ ٹھس (رائلسٹ انرٹارس). نان ڈور ٹھاسا ارٹارس، س بے نوٹرا سولٹارے، اسوچال، نابلا ٹو انٹار ٹو رالٹونسپیس اٹھ وٹھار ہمان بانگس.س گھاورگ لکاچس، ٹھہا ناننگ وڈ چھونٹامپورارے رائلسم، پ. ۲۰.

۴۴. پنجابی کہانی اوصین، پنہ ۶۸.

۴۵. اوہی، پنے ۶۸-۶۹.

۴۶. مٹھوٹا بے گھاورگ لکاچس، ی بد، پ. ۶۹.